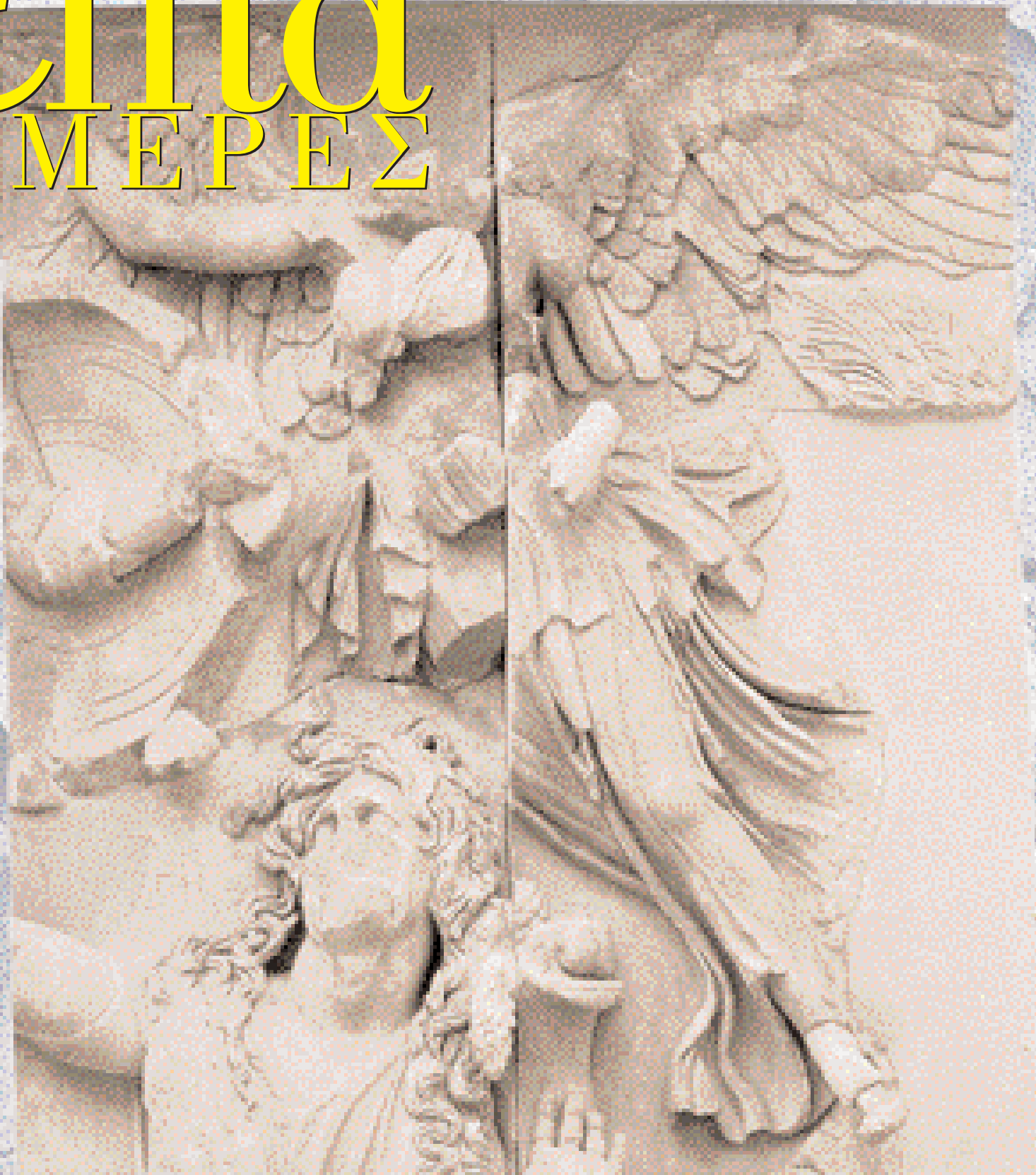

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
ΕΠΤΑ
ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 15 ΙΟΥΝΙΟΥ 2003

ΦΥΣΗ-ΜΥΘΟΣ-ΑΝΘΡΩΠΟΣ

1 Μυθολογικά της Γης

Χορηγός: Emporiki Bank

ΦΥΣΗ - ΜΥΘΟΣ - ΑΝΘΡΩΠΟΣ

I. Μυθολογικά της Γης

Φύση Μεγάλη Θεά Γη

Στ' αχνάρια της παμμήτειρας Γης

Τον Χρήστου Μπουλώτη

Η Γη και οι θεότητες της

Της Σεμέλης Πιργιάτογλου

Κοσμογονικά

Της Μάρως Παπαθανασίου

Η δυναμική παρουσία της Γης

Τον Νίκου Νικολαΐδη

«Εθεμελίωσεν την γην...»

Τον Σάββα Αγουριδή

Ιερή Μητέρα Υγρή Γη

Τον Βιτάλη Ζαϊκόβσκυ

Μέγαρα, Μαγαράδες και Καταχανάδες

Τον Ηλία Αναγνωστάκη

«Περί όρων γης»

Τον Μιχάλη Μερακλή

Ο βλαστικός δαίμονας

Τον Γ. Αικατερινίδη

Εξώφυλλο

Γιγαντομαχία, λεπτομέρεια. Η Γη, κάτω, αναδύεται από το στοιχείο της για να βοηθήσει τους γιους της, που μάχονται με τους θεούς του Ολύμπου. Πίσω της, φτερωτή Νίκη στεφανώνει την Αθηνά (διακρίνεται το αριστερό της χέρι με την ασπίδα), που καταβάλλει τον Γίγαντα Αλκυονέα. Ανατολική ζωφόρος του βωμού της Περγάμου. 180-160 π.Χ. Βερολίνο, Μουσείο Περγάμου (πηγή: «Der Pergamonaltar», εκδ. W.D. Heilmeyer 1997).

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

«Οι μύθοι δεν είναι ανεύθυνα δημιουργήματα της ψυχής. Ανταποκρίνονται σε μια ανάγκη και εκπληρώνουν μια λειτουργία: αποκαλύπτουν τις πιο μυστικές μορφές της ουσίας του όντος... Η μελέτη τους μας βοηθάει να γνωρίσουμε καλύτερα τον άνθρωπο... Όπως λένε οι σουρεαλιστές, κάθε άνθρωπος μπορεί να γίνει ποιητής: φτάνει να ξέρει να παραδοθεί στο αυτόματο γράψιμο. Από καθαρά ψυχολογική άποψη η ποιητική αυτή τεχνική δικαιώνεται απόλυτα. Το «ασυνείδητο», όπως το ονομάζουν, είναι πολύ πιο «ποιητικό» –και πιο φιλοσοφικό, πιο μυθικό, προσθέτουμε εμείς– από τη συνειδητή ζωή... Το ξέρουν καλά οι ψυχολόγοι, που ανακαλύπτουν τις ωραιότερες μυθολογίες στις ονειροπολήσεις και στα όνειρα των ασθενών τους...».

Μιρτσέα Ελιάντε,
Εικόνες και σύμβολα

Λιγότερο από έναν αιώνα πριν επικρατούσε η άποψη ότι ο μύθος αντιστοιχεί σε ένα ορισμένο στάδιο εξέλιξης της ανθρώπινης σκέψης, όταν δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί η αυστηρή λογική. Σήμερα αυτό έχει αποδειχθεί πλάνη. Επιζούν στις μέρες μας ανθρώπινες κοινωνίες όπου η σύλληψη της «πραγματικότητας» είναι ολότελα μυθική, ο μύθος είναι η πραγματικότητα. Η μελέτη τους έδειξε ότι ο μύθος δεν ήταν ποτέ και ποθενά ξένος στην καθημερινή νοοτροπία. Η επιστήμη της μυθολογίας μάς έχει διαφωτίσει αρκετά ώστε να ξέρουμε πως η «υποταγή στον μύθο» δεν αντιφάσκει με τις πρακτικές ανάγκες, αλλά ούτε, το σημαντικότερο, εμποδίζει την πρόοδο της σκέψης. Ο μυθολογικός πλούτος των Ελλήνων δεν στάθηκε εμπόδιο –το αντίθετο– στη δημιουργία του μνημειώδους πνευματικού θεμελιώματος ολόκληρης της φυσικής, και μεταφυσικής, του σύγχρονου πολιτισμού.

Ο μύθος, όπως και η λογική, επιζητεί την τάξη στο χάος ενός σύμπαντος ανεξάντλητου σε μυστήριο και αβεβαιότητες. Προσωποποιώντας τη φύση, αναγνωρίζοντας στις εκδηλώσεις της χαρακτηριστικά ανθρώπινα, ανακουφίζει από το δέος του αγνώστου. Ο αρχαίος «μύθος» και οι «αλήθειες» της σύγχρονης επιστήμης, όσο και αν διαφέρουν, μοιράζονται μια θεμελιώδη ομοιότητα: είναι προσεγγίσεις του

Επιμέλεια αφιερώματος:

ΚΩΣΤΗΣ ΓΙΟΥΡΓΟΣ

κοσμικού γρίφου – που θα μένει πάντα ανοιχτός, το ξέρουμε πια. Όπως ξέρουμε ότι πολλές επιστημονικές προσεγγίσεις πρόσφεραν ικανοποιητικές ερμηνείες – πριν αποδειχθούν πλάνες. Το γεωκεντρικό μοντέλο του Πτολεμαίου ήταν αποδεκτό επί αιώνες, χωρίς να εμποδιστούν ούτε η κοσμική ούτε η ανθρώπινη τάξη. Ωσπου η εξέλιξη έδειξε τα όριά του και την ανάγκη αντικατάστασής του. Το ίδιο όπως, αργότερα, το νευτώνειο σύμπαν παραμερίστηκε από το σύμπαν του Αϊνστάιν, που και αυτό, βέβαια, αμφισβητείται.

Ας θυμηθούμε πώς, όταν ήμασταν παιδιά, ο εσωτερικός μας κόσμος ανέλυε και ταξινομούσε τον κόσμο «πέρα από εμάς», έχοντας κατά νουν ότι η σκέψη, το συναίσθημα, η φαντασία δεν χωρίζονται με στεγανά στον ανήλικο. Όπως και στον ενήλικο εξάλλου, όπως μας βεβαιώνει το υλικό των ονείρων, όπως αποδεικνύεται από το πώς –όταν χαιρόμαστε ένα βιβλίο, μια παράσταση, όταν απολαμβάνουμε την επιτυχία ενός δημιουργικού εγχειρήματος– τα τρία αυτά συλλειτουργούν και μας χαρίζουν το αίσθημα πληρότητας που ονομάζουμε μέθεξη, υπέρβαση, ευτυχία, δηλαδή βεβαιότητα. Αξιοσημείωτα: όσα έχουμε ενστερνιστεί μέσω αυτής της «συνδυαστικής» προσέγγισης –τα «πιστεύω» μας– είναι ασυγκρίτως περισσότερα από όσα «γνωρίζουμε» με την αυστηρή λογική. Αυτό ίσχυε από το μυθικό «τότε», κι ας το απωθούμε, φοβούμενοι για τη «λογική συνοχή» γύρω μας κι εντός.

Όμως το μισόφως ενός δάσους, το άπλετο φως μιας απόλυτης ερημιάς, η σιωπή ενός σκοτεινού παιδικού δωματίου, μια δύσκολη απόφαση ζωής, πάντα υπάρχουν. Και τότε η τάξη ξαναγίνεται χάος ανεξέλεγκτων δυνάμεων, τις οποίες επιβάλλεται να ονομάσουμε, να ελέγξουμε εντός μας, όπως έκαναν «τότε», με τη «μαγική επίκληση», τον «μύθο-λόγο», που μετατρέπει το άγνωστο σε οικείο και ανασυνθέτει τον Κόσμο από τα θραύσματά του: Και είπε... και εγένετο...

Ο μύθος, με δυο λόγια, είναι συνυφασμένος με τη ζωή, είναι φαινόμενο-έκφραση της ζωής προς διερεύνηση. Η σύγχρονη σκέψη, η δική μας προσέγγιση, αναζητώντας τις πρωταρχές των Μύθων, φτάνει στο θεμελιώδες: στη σχέση του Ανθρώπου με τη Φύση. Το παρόν αφιέρωμα στα «Μυθολογικά της Γης» θα ακολουθήσουν ανάλογα αφιερωματικά τεύχη των «Επτά Ημερών» στο Χθό-νιο Νερό, στη Θάλασσα, στη Φωτιά, στον Ανεμο και στο Δέντρο.

Ευχαριστούμε όσους βοήθησαν στο τεύχος αυτό, ιδιαίτερες τις πηγές του εικονογραφικού υλικού, εκδοτικούς οίκους και ιδιώτες, για τη χρήση των φωτογραφιών.

Φύση

▼ Η Μοίρα, βοηθός του Δία στη Γιγαντομαχία, καταπολεμά έναν Γίγαντα. Καθώς γνωρίζουμε ότι η Μητέρα Γη είναι επίσης υφάντρα της μοίρας, ο συμβολισμός φορτίζεται πολυδύναμα: αφού η Γαία/Μοίρα μάχεται στο πλευρό του Δία εναντίον των ίδιων των γιων της, το δίκαιο δεν μπορεί παρά να είναι με τη νέα τάξη των ολύμπων θεών. Βόρεια ζωφόρος του Βωμού του Διός στην Πέργαμο. 180-160 π.Χ. Βερολίνο, Μουσείο Περγάμου (πηγή: «Ελληνική Μυθολογία» τ. 2. «Οι θεοί», Εκδοτική Αθηνών, 1986).

Μεγάλη Θεά Γη

ΣΤΗ ΜΥΘΙΚΗ κοσμογένεση σχεδόν όλων των λαών θέση πρωταρχική κατέχει η Γη: σφικταγκαλιασμένη με τον Ουρανό, «που εγέννησε ίσο με τον εαυτό της», γεννοβολά παιδιά, που αναζητούν μάταια να βγουν στην ύπαρξη των μορφών. Ωσπου κάτι δραματικό αποχωρίζει το ζευγάρι: ο γιος Κρόνος/Χρόνος με το δρεπάνι του· ο θεός Άνεμος Σου μ' ένα του φύσημα· ένα φυτό που, ξεφυτρώνοντας, σπρώχνει πέρα

τον Ουρανό, και ιδού ο χώρος για το φως, για να υπάρξουν όλα, η βλάστηση, τα ζώα, ο άνθρωπος, οι θεοί οι ίδιοι.

Αλλά οι μύθοι της κοσμογένεσης και της θεογονίας αντιστοιχούν σε προχωρημένα στάδια οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών, σε άλλα επίπεδα ψυχισμού και πνευματικότητας. Η Γη, πριν ακόμη «μυθολογηθεί», είναι για τον πρωτόγονο ένα άμεσα αισθητό δεδομένο, ταυτόσημη

με το στοιχείο της, το γήινο στρώμα, το εδάφος. Σ' αυτήν την αμεσότητα υπάρχει σπερματικά η κατοπινή «μυθολόγηση» της Γης.

Η έκταση της Γης, η σταθερότητά της, σε αντίθεση με τη ρευστότητα που διακρίνει τις άλλες εκδηλώσεις της υλικότητας (Νερό, Αέρας, Φωτιά), η ποικιλία των πτυχώσεών της και της βλάστησης πάνω της απαρτίζουν μια ολότητα αυθύπαρκτη και δυναμική. Για την «πρωτόγονη» σκέψη η Γη είναι το σταθερό θεμέλιο όλων των εκδηλώσεων του ιερού, του «αλλόκοτου», στο φυσικό περιβάλλον: στη γη/έδαφος, τις πέτρες-βράχους, τα βουνά, τη βλάστηση, τα νερά, τα ζώα. Όλα, μαζί και ο άνθρωπος, που δεν ξεχωρίζει τον εαυτό του από το σύνολο-φύση, είναι εκδηλώσεις, μορφές, φανερώματα μιας «άλλης αλήθειας», μιας «ιερότητας» που υπάρχει πέρα από το κοσμικό, το καθημερινό. Η Γη, στον πρωτόγονο μύθο, δεν είναι τίποτε λιγότερο ή περισσότερο από μια ανεξάντλητη πηγή *υπάρξεων*.

Η «ολιστική» αυτή σύλληψη της Γης είναι παλαιότερη από την (στενότερη) ιδέα της καθαρά γήινης δομής της, που επικράτησε μετά την εμφάνιση της γεωργίας. Το προδίδει η αρχαιότητα των δοξασιών για το «από πού έρχονται» τα παιδιά. Στην «πρωτόγονη» σκέψη, η ύπαρξη που κυοφορείται μέσα στη γυναίκα είχε προηγουμένα διανύσει μια «προγενέθλια» ζωή μέσα σε λίθους, σπηλιές, «μέγαρα» υποκθόνια, φρέατα, δέντρα. Μια αμυδρή αντίληψη της ιδέας αυτής ακούγεται όταν «εξηγούμε» στα φιλοπερίεργα παιδιά ότι «τα μωρά βγαίνουν από τα λάχανα», «ξεφυτρώνουν» από το χώμα, «προβάλλουν» από τις πηγές, «τα φέρνει το ποτάμι».

Η ταύτιση της γης με ολόκληρο το φυσικό περιβάλλον παράγει ένα συναίσθημα στενής συγγένειας με το άμεσα «γήινο» περιβάλλον, συναίσθημα που υπαγόρευε στον άνθρωπο μια ειδική συμπεριφορά απέναντι στον Κόσμο και σε ό,τι αυτός εμπεριέχει.

Όταν, αργότερα, οι θεοί με τα σύνθετα μυθικά συστήματα αναδύθηκαν (από τη Γη) –στον ποιμενικό και, ιδίως, στον αγροτικό κύκλο– η ιερότητα με την οποία περιβλήθηκαν συμπεριέλαβε και τη Γη, σαν (μία ακόμη) θεά. Μια θεά, βέβαια, μοναδική για την αστείρευτη ικανότητά της να καρποφορεί.

Η εξέλιξη των αγροτικών λατρειών, αναδεικνύοντας σε θέση ξεχωριστή μια Μεγάλη Θεά της βλάστησης και ειδικά της συγκομιδής, σκέπασε τα ίχνη της Μητέρας Γης – αλλά δεν τα εξαφάνισε. Η Γη παρέμενε η μεγάλη δέσποινα του κύκλου γέννηση - θά-

νατος - αναγέννηση. Η ταφή των νεκρών προδίδει ότι το αρχαίο δέος (φόβος θανάτου και προσδοκία ζωής) υπάρχει ακόμη. Η πράξη της ταφής, ως προϋπόθεση της μέλλουσας αναστασης, προσβλέπει, «αταβιστικά», στην αναγεννητική δύναμη της γης. Ας θυμηθούμε επίσης τη γνωστή και πλατιά διαδεδομένη σε πολλούς πολιτισμούς πρακτική του τοκετού πάνω στο χώμα, με την πεποίθηση ότι το νεογέννητο παίρνει «ψυχή» μόνο από την επαφή του με τη μεγάλη δεξαμενή της ζωής. Και ότι, όταν ολοκληρωθεί ο κύκλος, στη γη θα επιστρέψει για να λάβει νέα ζωή. Ακόμη και σε κουλτούρες όπου εφαρμόζεται η καύση των νεκρών, την ώρα του ενταφιασμού της τέφρας ρίχνουν πάνω της μερικούς σπόρους, για να ενεργοποιηθεί η «κθόνια» αναγεννητική δύναμη.

Ο ιερός κύκλος γη-βλάστηση-ζώα-άνθρωπος, σχέση συναλληλίας με προεξάρχουσα τη γη, σχέση συγγένειας, είναι ένα αδιάσπαστο όλο, που αν μια του έκφραση βεβηλωθεί από κάποια ανίερη πράξη κατά της ζωής προσβάλλονται και οι υπόλοιπες: αίμα, π.χ., που χύθηκε άδικα, κάνει άγονη τη γη, άκαρπα τα φυτά, στείρα τα ζώα, άτοκους τους ανθρώπους.

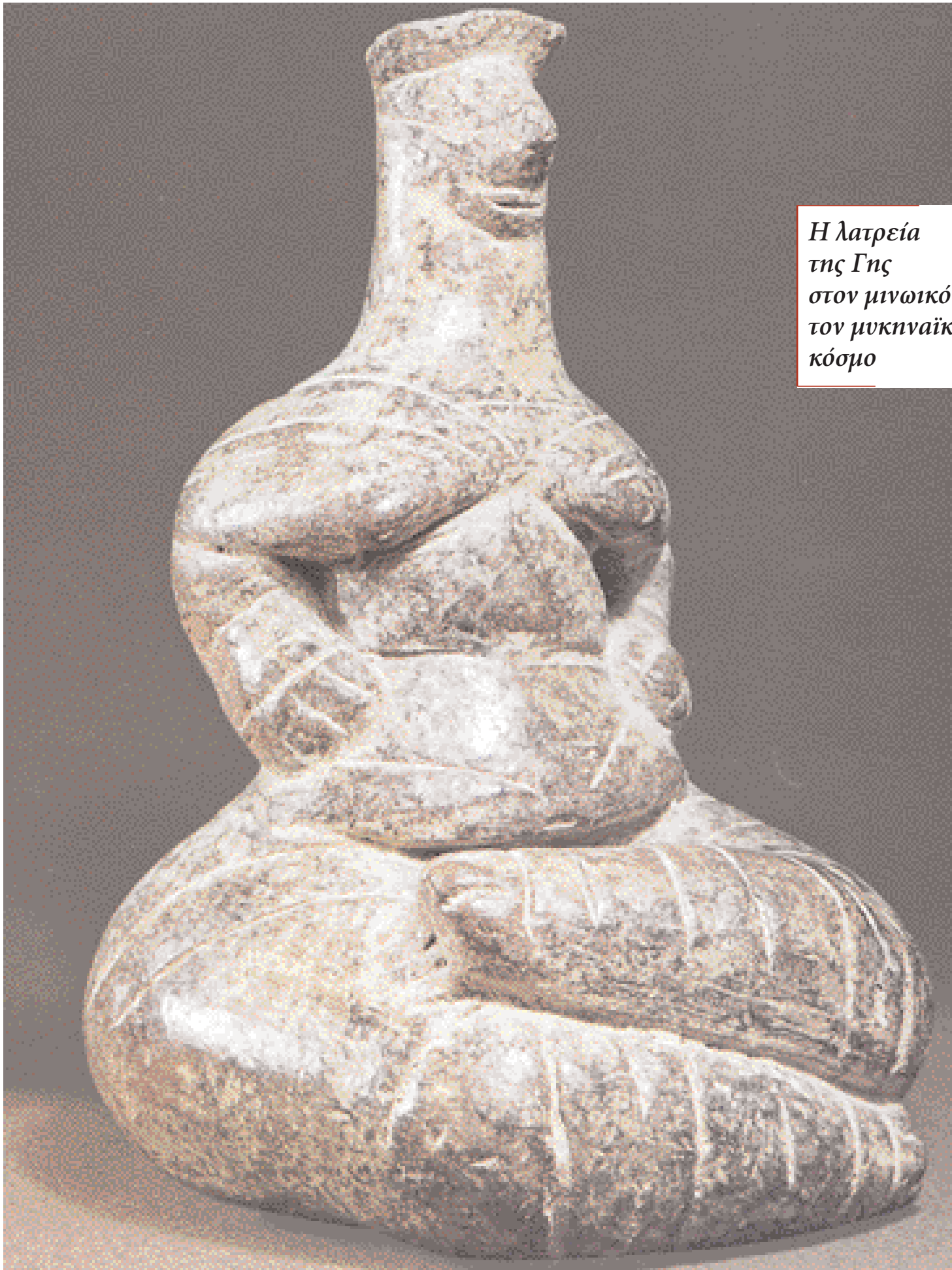
Σήμερα ο κύκλος έχει σπάσει. Η πρακτική απομάκρυνση και ψυχολογική αποστασιοποίηση από τη γη, από τη φύση, προκάλεσε την επαρκή αντίληψη ότι η τεχνολογική απολυταρχία εξασφαλίζει στον άνθρωπο θέση ξεχωριστή και ασφαλή έξω από τον κύκλο. Οι συνέπειες γι' αυτό που εννοούμε πια όταν λέμε Γη –δηλαδή πλανήτη Γη–, οι επιπτώσεις σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής, είναι γνωστές.

Δρόμος επιστροφής δεν υπάρχει. Οι απαντήσεις βρίσκονται μόνο μπροστά. Η Μεγάλη Μητέρα που σκάλισε ένας άγνωστος σε μια πέτρα που βρήκαμε, 20.000 χρόνια μετά, σε μια σπηλιά στη Γαλλία, δεν υπάρχει πια – ούτε η *παμμήτηρ* Γαία, ούτε η «Βουνίσια Μάνα» Ορεία Μητέρα και Φρυγική Κυβέλη. Ο,τι από τις Μεγάλες Δέσποινες του μύθου διασώζεται αμυδρά στο πρόσωπο της Μητέρας του Θεού δεν συνδέεται με τα γήινα. Εκτός αν, όπως πιστεύεται, η γήινη αγάπη και ολιγάρκεια που ακτινοβολεί, η εσασί μεσσητεία της να σώζει τα παιδιά της από τα τάρταρα, η γαλήνια αυτάρκεια που εκπέμπει καθισμένη, κάπως παράμερα, κάπως δίπλα, στο «τριλαμπές της μιας θεότητας», απηχεί κάτι από τη Γαία, τη Μεγάλη Θεά, που δεν αξιώθηκε θέση ισότιμη στον πατριαρχικό Ολυμπο.

Κ. Γ.

Στ' αγνάρια της

**Η λατρεία
της Γης
στον μινωικό και
τον μυκηναϊκό
κόσμο**

...με όμως την αξιολογική συσχέτιση λόγω θεοτήτων, ούτε αν ο Δίας, στην κλίμακα του μυκηναϊκού πανθέου, ανέλθει στην κορυφή. Ενδεικτικός, για τη μετάβαση από την πανάρχαια της Γης στην εξουσία του Δία και, κατ'επέκταση, για την κατάρτιση του ολυμπιθέου, είναι, εκτός από τη Γιγαντομαχία δηλαδή των ολυμπίων θεοτήτων με τα παιδιά της Γης, τους Γιγάντες, ο θρησκευτικός μύθος σχετικά με την κυριότητα του μαντείου των Δελφών, για το πώς δηλαδή εγκαταστάθηκε ο Απόλλωνας στο εκεί μεγάλο ιερό, εκτοπίζοντας την αρχέγονη κάτοχο, τη Γη, και τις κόρες της Θέμιδα και Φοίβη (βλ. Αισχύλου, *Ευμενίδες*, στ. 1-8). Τέτοιες θρησκευτικές μεταπτώσεις, μετατοπίσεις και

αλλαγές στον μακρό χρόνο, που προϋποθέτουν συναφείς κοινωνικο-θρησκευτικές και εξελίξεις, δεν εξάλειψαν βέβαια συλλογική συνείδηση πανάρχαιες λαών της Γης. Εξάλλου, η κάμψη της λατρείας κατά τους ιστορικούς χρόνους, ουσιαστικά, μόνον φαινομενική, άλλες από τις ιδιότητες και αρμοδιότητες επιμερίστηκαν σε άμεσα συναφείς «ομοούσιες» με αυτήν θεότητες, Δήμητρα, η Ρέα, η Κυβέλη, η Αρτεμις κ.λπ. Θα λέγαμε ότι μπορεί μιν η Γη να έβηκε στον δωδεκαθεϊκό Ολυμπο, σε όμως τη μαγιά για άλλες ολυμπιακές. Τη φευγαλέα στα ομηρικά έπη Γη, που είναι χρονικά και η αρχαιότερη ιστορικών χρόνων, αντισταθμίζει η σημασία που της αναγνωρίζουν η Θεού Ησιόδου και ο λεγόμενος Ομηρικός *Εις Γην μητέρα πάντων* – για να αρθρώσει εδώ στην πρώην ποίηση από τη Γη των ομηρικών επών. Πρώτη αυτή, η Γη, γεννήθηκε από το Χάος –μυθολογικός λόγος– για να γίνει *πάντων μητέρα αιεί αθανάτων*, η σταθερή, δηλαδή όλων των θεών σε Ολυμπο και Τάρταρο, στη συνέχεια, μάνα και σύζυγος Ουρανού, γεννοβολώντας πολυάριθμα παιδιά, τους Τιτάνες και τους Κύκλωπες, τους Γιγάντες, τους Εκατόγχειρες, η Ρέα, τη Θέμιδα, τη Μνημοσύνη και τη Φοίβη, τις Νύμφες και τις Ερινύες, τον Ανταίο και τον Αλκυονέα, τον Αχαιό, τον Πλούτο, τον Εριχθόνιο, τον Κρόνο κ.ά.

Μητέρα θεών στεριοθέμελη

...αν από Γης λεπτομερή θεογονία του Ησιόδου, που εξαιρεί τον αφετήριο ρόλο της Μεγάλης Θεάς στη γενεαλογία των αθανάτων, αντιπαραθέτει ο σχετικός Ομηρικός Ύμνος, αν και ολιγόστιχος (στιχοί), ένα λυρικό δοξαστικό. Η Γη γίνεται ως *παμμήτειρα, θεών μητήρ και μητέρα* (στεριοθέμελη), *πρεσβίτης, πότνια*

Παμμήτειρας Γης

και σεμνή, κι ακόμη ως άφθονος δαίμων... Και σε μια τρίπτυχη, ευχαριστήρια θέαση, εξαιρείται ως τροφός των πάντων – όσων υπάρχουν πάνω της, αλλά και στον πόντο, κι ακόμη όσων πετούν· χάρη σ' αυτήν γίνονται οι άνθρωποι εύπαιδες (καλότεκνοι) και εύκαρποι (καρπεροί) και απ' αυτήν εξαρτιέται το βιος τους, η προκοπή, τα πλούτη. Με αυτές τις ιδιότητες, ως θεϊκή μήτηρ και τροφός, ως Μεγάλη θεά, ζωοδότρα, λατρεύθηκε σε διάφορους τόπους, με σημαντικότερον ίσως τους Δελφούς, ενώ στην Αθήνα το ιερό της, όπου λατρευόταν ως Γη Κουροτρόφος μαζί με τη Δήμητρα Χλόη, είχε ιδρυθεί πολύ κοντά στην είσοδο της Ακρόπολης (Παυσανίας 1, 22, 3). Στο άλλο μεγάλο πανελλήνιο ιερό, στην Ολυμπία, ο λατρευτικός της χώρος ονομαζόταν Γαίον, όπου, καθώς μας λέει ο Παυσανίας (5, 14, 10), υπήρχε παλαιά και μαγνείο, σε μια παράλληλη, τπρουμένων των αναλογιών, θρησκευτική πορεία με τους Δελφούς.

Η υποσκίαση της λατρείας της Γης από το δωδεκάθεο επηρέασε ήδη από την αυγή των ιστορικών χρόνων, όπως ήταν φυσικό, και την εικονογραφία της μεγάλης αυτής θεάς, της οποίας η λατρευτική, ειδικότερα, εικονοποιία παραμένει ουσιαστικά ασαφής, αν εξαιρέσουμε τον τύπο της Κουροτρόφου, έναν εικονογραφικό τύπο που ριζοβολεί, ως φαίνεται, στη Νεολιθική εποχή. Αντίθετα, οσάκις στην ελληνική τέχνη μάς φανερώνεται η Γη, τούτο γίνεται σε αφηγηματικές παραστάσεις μύθων της από τον 6ο αι. π.Χ. και εξής, με προεξάρχουσες τις σκηνές Γιγαντομαχίας, ή, σπανιότερα, σκηνές με τον Απόλλωνα να σκοτώνει τον γιο της, Τυτυό. Μετά το 500 π.Χ. όμως, η Γη αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο στις απεικονίσεις του αττικού μύθου της γέννησης του Εριχθόνιου, όπου τη βλέπουμε να αναδύεται από το έδαφος, τη φυσική δηλαδή έδρα της, κρατώντας το νεογέννητο αγόρι, που το παραδίδει στη θεά Αθηνά να το αναθρέψει. Αυτή η σημασιολογικά εύγλωττη ανάδυση της προσωποποιημένης θεάς υιοθετήθηκε και από καλλιτέχνες των ελληνιστικών χρόνων σε παραστάσεις Γιγαντομαχίας: εδώ η Γη δεν είναι πια απλώς η μάνα που υπερασπίζεται τα απειλούμενα παιδιά της, που τα βοηθά ή ικετεύει για τη σωτηρία τους, αλλά επιφαινεται στην αρχέγονη παντοδυναμία της ως πάντων έδος ασφαλές αιεί αθανάτων, σύμφωνα με την ποιόδεια φράση που αναφέραμε και πιο πάνω. Και μόνον στην εικονογραφία των ρωμαϊκών χρόνων η προσωποποιημένη Γη, η Tellus, θα πάρει στα χέρια της το κέρας της Αμαλθείας, ως λαλούν σύμβολο της αφθονίας και του πλούτου που χαρίζει στους βροτούς, αφού όμως το ίδιο αυτό σύμβολο είχε περάσει προηγουμένως από τα χέρια της προσωποποιημένης Τύχης.

Μήτηρ θεία

Αν τα ομηρικά έπη και η ποιόδεια ποίηση, σημαδεύοντας μια μεταιχμιακή ζώνη στην πορεία του αιγαιακού κόσμου από τη 2η στην 1η χιλιετία π.Χ., συναρθρώνουν τη ρητή αφετηρία της ελληνικής θρησκευτικότητας κατά την αυγή των ιστορικών χρόνων, αποτελούν συνάμα και τη μεγάλη κοίτη όπου κύθηκαν πανάρχαιες

θρησκευτικές δοξασίες και πρακτικές που κα-

◀ Η «θεά των όφρων». Ειδώλιο από φαγεντιανή που βρέθηκε στο θησαυροφυλάκιο του ιερού του ανακτόρου της Κνωσού. Γύρω στο 1600 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

Οι 703), όπου μνημονεύεται η θεότητα *si-to-ro-ti-ni-ja*, στην οποία οι περισσότεροι Μυκηνολόγοι αναγνωρίζουν την πότνια των Σίτων, μια *Σιτοπότνια*, ή μια πότνια Σιτώ, επίκληση που θυμίζει την ανάλογη επίκληση της Δήμητρας στη Σικελία των ιστορικών χρόνων. Οποια και να ήταν η αποχρώσα λατρευτική υπόσταση της συγκεκριμένης θεάς, σίγουρα θα πρέπει πάντως να θεωρηθεί η δικαιοδοσία της στην καρποφορία της γης, και συγκεκριμένα στα δημητριακά, πρώτιστη δικαιοδοσία της Δήμητρας, το όνομα της οποίας ετυμολογικά βοά την αρχέγονη σύνδεση και/ή ταύτισή της, σε επίπεδο συμβολικό όσο και πραγματικό, με τη Γη: Δημήτηρ=Γη μήτηρ. Όμως και η ίδια η Μπρέρα Γη πιστεύεται ότι μπορεί να αναγνωρισθεί σε πρόσφατα δημοσιευθείσες πινακίδες Γραμμικής Β από το Καδ-

μείο της Θήβας, όπου απαντά συχνά ως μία από τις κύριες τοπικές θεότητες, στον συντετμημένο όμως τύπο *ma-ka*, του οποίου η ταύτιση και μεταγραφή σε *Ma Ga*, δηλαδή Μήτηρ Γη, επιτυγχάνεται χάρη σε ένα χορικό από τις *Ικέτιδες* του Αισχύλου (στ. 890-892): *μα Γα, μα Γα, βοάν/ φοβερόν απότρεπε/ ω παι, Γας παι, Ζευ*.

Μόλο που είναι άκρως γοητευτική και ενδιαφέρουσα, η ταύτιση της θηβαϊκής *ma-ka* με τη Μπρέρα Γη δεν βρίσκει ομόγνωμους όλους τους ειδικούς Μυκηνολόγους. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι η μεγάλη αυτή θεότητα δεν διεκδικούσε εξέχουσα θέση στη μυκηναϊκή θρησκεία, είτε ως αυτόνομη θεϊκή οντότητα, ως Γη δηλαδή, είτε, παράλληλα, και μέσα από επιμέρους ιδιότητες και υποστάσεις της, που απάρτιζαν το ευρύ λατρευτικό της φάσμα. Αν έχουν έτσι τα πράγματα, τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι είχε αρχίσει –και εν μέρει συντελεσθεί– ήδη κατά τη μυκηναϊκή εποχή η οικειοποίηση ιδιοτήτων της από άλλες, όπως σημειώσαμε και εισαγωγικά, γυναικείες θεότητες, οι οποίες στη συνέχεια αυτονομήθηκαν, παίρνοντας η καθεμία και από μία δικαιοδοσία της Μεγάλης Θεάς, με αποτέλεσμα την αποδυνάμωσή της: η Δήμητρα τα δημητριακά και τη βλάστηση, η Αρτεμι τον κόσμο της πανίδας κ.ο.κ. Η κρητομυκηναϊκή εικονογραφία φαίνεται, όπως θα δούμε παρακάτω, να καθρεφτίζει μια τέτοια αποσχιστική τάση. Για το υφάδι που κατεβαίνει από τη μυκηναϊκή εποχή στην πρώιμη ελληνική ποίηση αξίζει, επί του προκειμένου, να σημειώσουμε ακόμη ότι η Ερινύς, που στον Όμηρο εμφανίζεται σε όρκους μαζί με τη Γη, ενώ στην προϊόδεια Θεογονία είναι κόρη της, μαρτυρείται δύο τουλάχιστον φορές σε πινακίδες Γραμμικής Β της Κνωσού (*e-ri-nu*). Η στενή σύνδεση της Ερινύς με τη Γη, στη διαθλασμένη της όμως μορφή της Δήμητρας, διασώθηκε στην Αρκαδία, έναν τόπο που για την ελληνική θρησκεία υπήρξε κιβωτός πανάρχαιων λατρειών: εκεί, μας παραδίδεται ότι η Δήμητρα λατρευόταν με το επίθετο Ερινύς. Το πολυδιάστατο της λατρευτικής φυσιογνωμίας της Γης ως Μπρέρας Θεάς και Μεγάλης Θεάς της Φύσης θα οδήγησε στη χρήση διαφόρων κατά τόπους λατρευτικών επιθέτων και επικλήσεων, γεγονός που θαμπώνει την εικόνα της στις μυκηναϊκές πινακίδες Γραμμικής Β. Έτσι, λογουχάρη, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η *π ο λ υ σ ή μ α ν τ η* αυτή θεά κρύβεται ακόμη και πίσω από την ουσιαστικοποιημένη επίκληση *ro-ti-ni-ja*, Πότνια, όταν αυτή εμφανίζεται μόνη της, χωρίς δηλαδή άλλα προσδιοριστικά.

της σε στεριά, θάλασσες και αέρα, όπως τις εκθειάζει ο Ομηρικός Ύμνος *Εις Γην μπρέρα πάντων*, τότε τα πράγματα περιπλέκονται κι άλλο, αφού στο μεγαλύτερο μέρος της η ιερή εικονογραφία της 2ης χιλιετίας, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, αναπέμπει ένα μεγάλο δοξαστικό στη Φύση.

Πράγματι, αρχής γενομένης από τη μινωική Κρήτη, μια σειρά εικονογραφικών τύπων –με παραλλαγές σε ποικίλες κατηγορίες τέχνης, από τη μικρογλυπτική των σφραγιδολίθων και των σφραγιστικών δακτυλιδιών μέχρι τις τοιχογραφίες– μας μεταφέρουν σε τελετουργικά δρώμενα σχετιζόμενα με τη βλάστηση και την κύκλια αναγέννησή της, μας αποκαλύπτουν γυναικείες το πλείστον θεότητες με λαλούντα σύμβολα στα χέρια ή/και στο κεφάλι, όπως φυτά, χθόνια και γονιμικά συνάμα φίδια, πτηνά, αιλουροειδή κ.ά., ενώ μερικές φορές οι θεότητες συνοδεύονται από τα ιερά τους ζώα, ανάμεσα στα οποία πρωτοστατεί ο φανταστικός γρύπας. Κι εκεί που κάποιες παραστάσεις μάς καλούν να χαρακτηρίσουμε την εικονιζόμενη θεότητα ως Πότνια Θηρών, καθότι συνοδεύεται αποκλειστικά από ζώα ή κρατά υδρόβια πτηνά, κι αλλού να την ονομάσουμε, ειδικότερα, Πότνια Ιχθύων, λόγω των συναπεικονιζόμενων ψαριών, ή Ορεία Μπρέρα, γιατί, πλαισιωμένη από τα ιερά λιοντάρια της, επιφαιίνεται μεγαλοπρεπώς σε κρητική βουνοκορφή, ή να τη νοήσουμε πρώτιστα στη βλαστική της υπόσταση, όταν τη βλέπουμε σε συνάφεια με το ιερό της δέντρο και με λουλούδια στα χέρια ή στο κεφάλι, υπάρχουν κάποιες άλλες παραστάσεις όπου συμφύρονται με συμβολικό τρόπο περισσότερες ιδιότητες και σφαίρες επιρροής. Έτσι, λογουχάρη, η λεγόμενη Θεά των Οφειών, από το ανάκτορο της Κνωσού, με σφριγηλό το γυμνό στήθος, κρατά στα χέρια της φίδια, το κεφάλι της όμως επιστρέφεται από αιλουροειδές. Σε ανάλογη σύλληψη, ένα υστερότερο γυναικείο ειδώλιο από τη Γόρτυνα δείχνει τη θεά με φίδια στα χέρια και πτηνό να επικάθεται στην παρειά της. Στην περίφημη τοιχογραφία των Κροκοσυλλεκτριών από την *Ξεστή 3* του Ακρωτηρίου Θήρας, η γυναικεία θεότητα υπό το βλέμμα της οποίας τελείται η γιορταστική συλλογή του κρόκου, συνοδεύεται από γρύπα, ενώ τα περιδέραια που φορεί, έχοντας συμβολικό χαρακτήρα υποδελωτικό και άλλων ιδιοτήτων της, παριστάνουν υδρόβια πτηνά και υδροσταθμιλίδες (λιμπελούλες).

Με γρύπα συνδέεται στενά και μια άλλη γυναικεία μορφή σε τοιχογράφημα από το λεγόμενο Θρησκευτικό Κέντρο στην ακρόπολη των Μυκηνών, η οποία όμως κρατά στα χέρια της βλαστικούς θυσάνους, πιθανότατα δημητριακών, γεγονός που υποβάλλει τη συσχέτισή της με την εκεί λατρευόμενη *si-to-ro-ti-ni-ja*, την *Σιτοπότνια*. Τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιασθούν, τεκμηριώνοντας εμφαντική εμμονή σε μία και μόνη λατρευτική υπόσταση της θεότητας, παράλληλα με εικόνες της που υποδηλώνουν ένα μεγαλύτερο εύρος ευεργετικής επενέργειας σε διάφορους ταυτόχρονα τομείς. Και είναι αυτές οι τελευταίες που δικαιολογούν περισσότερο τον χαρακτηρισμό «Μεγάλη Θεά». Η ολιστική θέαση και πρόσληψη της Φύσης σαν ένα τεράστιο, θαυμαστό και αδιάσπαστο κέλυφος, που τόσο ιδιότυπα χαρακτηρίζει τον Μινωίτη άνθρωπο, αποτυπώθηκε με συμβολική πυκνότητα και σε μια μακρά σειρά παραστάσεων, όπου αϊγαγροί και άλλα ζώα, πραγματικά όσο και φανταστικά, μαζί και πουλιά, συνυπάρχουν σε δοξαστικές σκηνές της βλάστησης, εκρηκτικής χάρη στην ευλογία

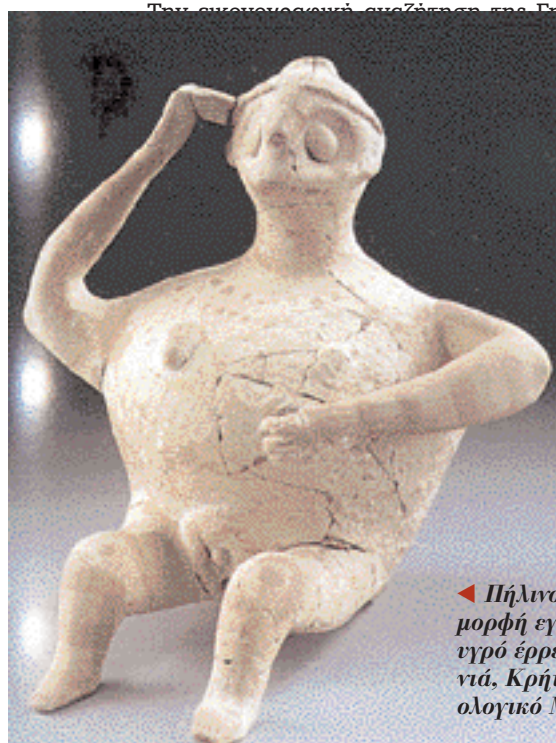

◀ Πήλινο ειδώλιο Κοιροτρόφον. Η γυναικεία μορφή –πιθανότατα θεϊκή– κρατά το βρέφος στα νυφωμένα χέρια της. Από το Μαυρόσηλο Κνωσού. 1450 - 1375 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

▲ Σφραγιτικό δακτυλίδι από ήλεκτρο με σκηνή «εε-ρής συνομιλίας»: ο νεαρός θεός κρατά από τον καρπό τη Μεγάλη Θεά. Από θαλαμοτό τάφο των Μυκηνών. 15ος αι. π.Χ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα.

Μεγάλο δοξαστικό στη Φύση

◀ Πήλινο τελετουργικό αγγείο (ρνιτό) σε μορφή εγκύου γυναίκας. Το οπονδικό υγρό έρρεε από το αιδούιο. Από τα Γουρνιά, Κρήτη. 14ος - 12ος αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

της Μεγάλης Θεάς. Σε κάποιες μάλιστα άκρως συμβολικές παραστάσεις, κυρίως πάνω σε πήλινα αγγεία και σαρκοφάγους, μαζί με φυτά, ζώα και πτηνά ζωγραφίζονται και ψάρια, ενώ σε μια χάλκινη αναθηματική πινακίδα από το ιερό σπήλαιο του Ψυχρού (Λασιθί), η σύνταξη των εν λόγω θεμάτων –στα οποία προστίθενται «κέρατα καθοσίωσης» με θαλερά κλαδιά, αστρικά σύμβολα και ένας λάτρης– υπογραμμίζει το έλλογα σκόπιμο των επιλογών.

Στα σπλάχνα της Μεγάλης Μητέρας

Μια τέτοια ολιστική πρόσληψη της Φύσης, που μέσα από τη μορφοποίηση θρησκευτικών δοξασιών οδήγησε συνεκδοχικά στη θεοποίησή της, επηρεάστηκε ασφαλώς και από τη θεαματική σε εναλλαγές γεωμορφολογία της κρητικής γης. Οι βουνοκορφές και τα αμέτρητα σπήλαια (3.400!), τα οποία θα πρέπει να νοούνταν και ως συμβολικές εισοδοί στα σπλάχνα της γης, έγιναν από πολύ ωρίς τόποι λατρείας, που ως τέτοιοι έστιζαν απ' άκρη σ' άκρη την ιερή τοπογραφία της μινωικής Κρήτης, δίνοντας την αίσθηση ότι το νησί ήταν ένα απέραντο ανοιχτό ιερό, αίσθηση που επέτεινε, ιδιαίτερα την άνοιξη, η απαράμιλλη κλωρίδα. Το γεγονός μάλιστα αυτό θα μπορούσε να εξηγήσει εν πολλοίς και την απουσία μνημειακής ναϊκής αρχιτεκτονικής, όπως τη γνωρίζουμε από τους σύγχρονους αυλικούς πολιτισμούς της Ανατολής.

Για τις ιδιότητες της Γης ως Μεγάλης Μητέρας και Κουροτρόφου οι εικονογραφικές μαρτυρίες είναι κι αυτές σποραδικές και βέβαια επδέχονται πολλαπλές αναγνώσεις. Από την πληθωρικότητα των στεατοπυγικών, ολόγυμων ειδωλίων της Νεολιθικής εποχής –στα οποία, ως εικόνων προφανώς της Μεγάλης Θεάς, συναιρούνται και προβάλλονται παντοειδείς γονιμικές δοξασίες– δεν απέμεινε ουσιαστικά στον μινωικό και μυκηναϊκό κόσμο παρά η γυμνότητα του στήθους μόνο, που, επιδεικνυόμενο εμφαντικά ή πεζόμενο με τα δυο χέρια, γίνεται εύγλωττο σύμβολο ερωτικής διαθεσιμότητας και μητρότητας. Η ολική γυμνότητα απαντά πλέον εξαιρετικά σπάνια, όπως λογουχάρη σε εγχάρκτη παράσταση γονιμικής θεάς πάνω σε πρώιμο αγγείο από τα Μάλια, που επιδεικνύει το αιδοίο της με δισταλμένα σκέλη, ή σε ένα τελετουργικό ρυτό από τα Γουρνιά, Νεοανακτορικών χρόνων, με τη μορφή εγκύου, από το αιδοίο της οποίας θα έρρεε το σπονδικό υγρό, όλο νόημα και συμβολισμούς, στο πλαίσιο λατρευτικών δρώμενων. Εννοιολογικά, στο πεδίο της ιερής μητρότητας και της κουροτρόφου θεότητας εγγράφονται ένα πήλινο ειδώλιο από το Μαυροσπήλιο της Κνωσού, που εικονίζει γυναικεία μορφή με νήπιο στα επιδεικτικώς υψωμένα χέρια της, όσο και κάποια άλλα ειδώλια που παριστάνουν βρεφοκρατούσες. Εξάλλου, οι μήκωνες («αφιόνια») που κοσμούν συμβολικά την κεφαλή της πήλινης θεάς με τα υψωμένα χέρια από το Γάζι Ηρακλείου θα μπορούσαν να εμφανίζουν τη μητρική υπόστασή της, αφού, ως γνωστόν, σε παραδοσιακές κοινωνίες αφιόνιζαν τα νήπια για να τα κατευνάσουν. Ιδιαίτερη βαρύτητα αποκτά επί του προκειμένου η μαρτυρημένη σε πινακίδες Γραμμικής Β της Κνωσού λατρεία της θεάς του τοκετού Ειλείθυιας (*E-re-u-ti-ja*), και μάλιστα στην Αμνισό, όπου οι λατρευτικές πρακτικές συνεχίσθηκαν και κατά τους ιστορικούς χρόνους, συγκεκριμένα σε σπήλαιο, το περίφημο και από τον Όμηρο σπέος *Ειλείθυιης* (Οδ. τ, 188). Την επιλογή του εν λόγω σπηλαίου για τη *μογοστόκον* Ειλείθυια επηρέασε, ως φαίνεται, και η συνύπαρξη, στο εσωτερικό του, δύο σταλαγμιτών, σχηματικά ανθρωπόμορφων, στους οποίους η λαϊκή πίστη θα έβλεπε αχειροποίητα είδωλα της Μητέρας Θεάς και του Θείου Βρέφους.

Η άσκηση λατρείας της Ειλείθυιας και σ' ένα άλλο κρητικό σπήλαιο, της Ινάτου, υπογραμμίζει πρόσθετα τις κρητικές αντιλήψεις σχετικά με τα φυσικά αυτά μεγαλεπήβολα ανοίγματα της γης ως τόπους γέννησης και ανατροφής θεϊκών βρεφών, με

κορυφαίο τον Κρηταγενή Δία, τον οποίο η μάνα του, η Ρέα –λατρευτική και αυτή έκφανση της Γης– τον γεννάει στο Δικταίο Αντρον, που από πολλούς αρχαιολόγους ταυτίζεται με το σπήλαιο του Ψυχρού. Επεισακτος ο Δίας στην Κρήτη, με τα κύματα των Μυκηναίων που εγκαταστάθηκαν στο νησί γύρω στο 1450 π.Χ., αφομοίωσε, μέσα από συγκρητισμικές διαδικασίες, τον μινωικό κατ' έτος θνήσκοντα και αναγεννώμενο νεαρό θεό που, ως πάρεδρος της Μεγάλης Θεάς, είναι η προσωποποίηση του γονιμοποιού στοιχείου της Φύσης, ο *δαίμων ενιαυτός*, με λατρευτικά παράλληλα στις θρησκείες της Μικράς Ασίας και άλλων μεγάλων πολιτισμών της εποχής. Για τη λατρεία του Δικταίου Δία ήδη κατά τον 14ο και 13ο αιώνα π.Χ. έχουμε ρητές μαρτυρίες στις πινακίδες Γραμμικής Β της Κνωσού (*di-ka-ta-jo di-we* = *Δικταίω Διί*), ενώ η μινωική ιερή εικονογραφία δημιούργησε τον τύπο της καθισμένης γυναικείας θεότητας –προφανώς της Μεγάλης Θεάς– σε «ιερή συνομιλία» με τον νεαρό θεό, που προοιωνίζεται ερωτική ένωση, μια Ιερογαμία. Πολλούς αιώνες αργότερα, ο περίφημος ύμνος στον Δικταίο Δία, που βρέθηκε στο Παλαικάστρο της ανατολικής Κρήτης, απηκώντας πανάρχαιες μινωικές δοξασίες, επικαλείται τον θεό να έλθει σαν *Μέγιστος Κούρος* (*Ιώ, Μέγιστε Κούρε...*), για να καρποφορήσει η γη, να προκόψουν κοπάδια και μελίσσια, να ευοδωθούν τα έργα των ανθρώπων στις πόλεις, στη θάλασσα κ.ο.κ. Και μπορεί μεν ο Δικταίος Δίας του ύμνου να είναι ακόμη ένας παλιός θνήσκων βλαστικός θεός, πάρεδρος, συγκρινόμενος όμως με την *παμμήτειραν* Γη του Ομηρικού Ύμνου, έχει πια αυτός, ως *Μέγιστος Κούρος*, το πάνω χέρι, είναι αυτός ο *άφθονος δαίμων*.

▲ Πήλινο είδωλο γυναικείας θεότητας με υψωμένα χέρια. Οι κάλυκες μήκωνος της υψοδηλώνουν προφανώς μια βασική της ιδιότητα. Από το ιερό στο Γάζι Ηρακλείου. 12ος αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

▼ Συμπληρωμένη τοιχογραφία με γυναικεία θεότητα που κρατά δημητριακά και συνοδεύεται από γρύπα. Από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών. 13ος αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου.

▲ **Γιγαντομαχία.** Κάτω δεξιά, η Γη αναδύεται από το έδαφος για να βοηθήσει τα παιδιά της, τους Γίγαντες, που μάχονται κάτω από το τόξο των στερεώματος του ουρανού. Οι θεοί βρίσκονται πάνω από αυτό. Δεξιά, πάνω από το στερέωμα, ο Ήλιος ανατέλλει. Ερυθρόμορφος αττικός καλυκωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Προνόμου. Γύρω στο 400 π.Χ. Νεάπολη. Αρχαιολογικό Μουσείο (πηγή: «Ελληνική Μυθολογία» τ. 2. «Οι θεοί», Εκδοτική Αθηνών, 1986).

Της **ΣΕΜΕΛΗΣ ΠΙΝΓΙΑΤΟΥ**

Αν. Καθηγήτριας
Κλασικής Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ, εκτός από τους θεούς του Ολύμπου που αποτελούσαν το επίσημο Δωδεκάθεο, λατρεύονταν πολυάριθμοι ελάσσονες θεοί, που ήταν είτε τοπικές θεότητες μικρότερης εμβέλειας ή θεοί που συνδέονταν με τη φύση ή ακόμη θεοί που επιβίωσαν από πολύ παλιότερες εποχές.

Οι άνθρωποι, έκπληκτοι μπροστά στο θαύμα της δημιουργίας και της αναπαραγωγής της ζωής, έπλασαν θεότητες που επηρέαζαν θετικά ή αρνητικά τη γονιμική διαδικασία. Μέσα στον κύκλο αυτών των δυνάμεων, πρώτη θεοποιήθηκε η Γαία, η ευρύτερος και βαθύκοπος γη, η φιλόξενη αγκαλιά όλων των όντων.

Η Γαία συνδέθηκε με τη δημιου-

Η Γη και οι

ργία του κόσμου και γύρω της ύφανε ο Ησίος της Θεογονίας του. Όλα τα όντα υπήρξαν παιδιά της, και με αυτά έδωσε ζωή και σε άλλα όντα. Μόνη της, χωρίς πόνικη αγάπη, «άτερ φιλότιπος εφίμερου», όπως τραγούδησε ο ποιητής (Θεογονία 132), γέννησε τον Ουρανό, τα Όρη και τον Πόντο, και στη συνέχεια ενώθηκε με τον Ουρανό και έδωσε ζωή στους Τιτάνες, τους Κύκλωπες και τους Εκατόγχειρες, ενώ με τον Πόντο γέννησε τους δαίμονες της θάλασσας. Από τον Τάρταρο απέκτησε τον Τυφώνα, τον φοβερό δράκοντα με τα εκατό κεφάλια, που έπρεπε να εξοντώσει ο Δίας για να επικρατήσει οριστικά. Απόγονοί της ήταν επίσης ο Ήλιος, η Σελήνη και η Ηώς, καθώς γεννήθηκαν από την αγάπη των παιδιών της, του Τιτάνα Υπερίωνα και της Τιτανίδας Θείας. Η Γη ήταν «παμμήτειρα», γονιμοποιούνταν από τους γιους της ως η «πρεσβίστη» των θεών (Ομηρικός Ύμνος *Εις Μπτέρα Θεών*) και στη συ-

νέχεια, όντας πανίσχυρη, καθόριζε τη μοίρα τους κατά τη βούλησή της. Επαιξε ένα αποφασιστικό ρόλο για την επικράτηση και τη βασιλεία του Ουρανού και του Κρόνου και κίνησε τα νήματα της τύχης τους καταφεύγοντας ακόμη και σε δολοπλοκίες.

Η λατρεία της Γης

Από τα ιερά της Γης στην Ολυμπία και τους Δελφούς φαίνεται ότι η λατρεία της υπήρχε σε ένα αρχαιότερο λατρευτικό υπόστρωμα. Στα «Γαία» αυτά ασκούσε τη μαντική, δραστηριότητα η οποία κληροδοτήθηκε στη Θέμιδα κατ' αρχάς και στη συνέχεια στον Δία και στον Απόλλωνα αντίστοιχα. Αν και νεότεροι θεοί με παρόμοιες λειτουργίες επικάλυψαν τη λατρεία της με τη δική τους, ωστόσο η πίστη σ' αυτήν την πανάρχαια παντοδύναμη θεά διατηρήθηκε στη λαϊκή θρησκεία και τη λάτρεψαν χωρίς διακοπή, κατά κανόνα σε απομονω-

◀ Η Γη, αναδύομενη από το στοιχείο της, παραδίδει στην Αθηνά τον γιο της Εριχθόνιο. Αττικός ερυθρόμορφος κρατήρας του Ζωγράφου του Νικία. Γύρω στο 410 π.Χ. Richmond, Virginia Museum (πηγή: F. Lissarague, «Attic Vases», 2001).

▼ Ερωτική καταδίωξη ενός κυνηγού (τον Λάφνι;) από τον Πάνα. Πίσω τον, στο βραχίονες τοπίο, ιθυφαλλική ερμαιϊκή στήλη. Αττικός ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας του Ζωγράφου του Πανός. Γύρω στο 470 π.Χ. Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών (πηγή: Μ. Τιβέριος, «Αρχαία αγγεία», Εκδοτική Αθηνών, 1996).

Θεότητες της

μένες περιοχές. Έτσι, στο ιερό της στην Αίγιρα το μαντείο παρέμεινε στη δικαιοδοσία της και κατά τους ιστορικούς χρόνους.

Εξαιρεση από τον παραπάνω κανόνα αποτέλεσε η Αθήνα, όπου η Γη εξακολούθησε να είναι και κατά την κλασική εποχή πολύ δημοφιλής. Στους Αθηναίους συγγραφείς χαρακτηριστική είναι η συχνή επίκληση «ω Γη και Θεοί». Η Γη λατρευόταν ως Κουροτρόφος σε ένα τέμενος κοντά στα Προπύλαια της Ακρόπολης, όμως η αρχαιότερη θέση λατρείας της πρέπει να ήταν της Γης Ολυμπίας, κοντά στο ιερό του Ολύμπιου Δία, εκεί όπου βρισκόταν και το χάσμα όπου, λένε, κάθιχαν τα νερά του κατακλυσμού τον καιρό του Δευκαλιώνα.

Η αρχαία ελληνική τέχνη εικόνισε τη Γη να ενθαρρύνει τους γιους της Γίγαντες στη μάχη τους με τους θεούς ή να παραδίδει τον γιο της Εριχθόνιο, τον γενάρχη βασιλιά των Αθηναίων, νήπιο ακόμη, στην Αθη-

νά. Σε αγγεία των κλασικών χρόνων που εικονίζουν αυτό το θέμα είναι που για πρώτη φορά η Γη μισοφαιίνεται αναδύομενη από το έδαφος. Το εικονογραφικό μοτίβο της ανάδυσης υιοθετείται και σε παραστάσεις Γίγαντομαχίας: αγγεία του τέλους του 5ου αι. π.Χ. –που επαναλαμβάνουν τη χαμένη σήμερα ζωγραφική σύνθεση της ασπίδας της φειδιακής Αθηνάς Παρθένου, του χρυσελεφάντινου αγάλματος στον Παρθενώνα– εικονίζουν τη Γη να παραστέκεται στους Γίγαντες. Στον ελληνιστικό βωμό του Δία στην Πέργαμο το ίδιο θέμα παίρνει την πιο μνημειακή του διατύπωση. Σε λιγότερες παραστάσεις η Γη εμφανίζεται για να βοηθήσει τον γιο της Τιτυό, όταν του επιτίθεται ο Απόλλων προκειμένου να εμποδίσει το βιασμό της μάνας του Λητούς.

Η Τιτανίδα Ρέα

Συγγενική θεά με τη Γη και ως προς

τη φύση της είναι η κόρη της, η Τιτανίδα Ρέα, αδελφή και σύζυγος του Κρόνου και μάνα του Δία, του Ποσειδώνα, του Αδη, της Ηρας, της Δήμητρας και της Εστίας. Ο πιο γνωστός μύθος στον οποίο η Ρέα παίζει ένα δυναμικό ρόλο είναι ο σχετικός με το τέχνασμα που έβαλε σε εφαρμογή για να σώσει τον γιο της Δία από τον πατέρα του. Ο Κρόνος καταβρόχθιζε τα παιδιά του για να μη του αφαιρέσουν τη βασιλεία. Έτσι, η Ρέα, ύστερα από συμβουλή των γονιών της, του Ουρανού και της Γης, έκρυψε το νήπιο σε ένα σπήλαιο της Κρήτης και παρέδωσε στον Κρόνο μια σπαργανωμένη πέτρα.

Η Ρέα είχε περιορισμένη λατρεία στους ιστορικούς χρόνους, καθώς τη διαδέχθηκαν λατρείες άλλων γυναικείων θεοτήτων, που έπαιζαν και αυτές τον ρόλο της μητέρας, όπως οι κόρες της Δήμητρα και η Ηρα. Ωστόσο,

Προσωποποιήσεις του γίνου στοιχείου και της γονιμότητας στους Έλληνες

το ότι στον μύθο είναι η μάνα του Δία και των πιο πολλών από τους ολύμπιους θεούς δείχνει ότι ήταν μια πολύ σημαντική θεότητα πριν επικρατήσει το Δωδεκάθεο.

Ολιγάριθμες οι παραστάσεις της Ρέας, είναι παρμένες κυρίως από το θέμα της γέννησης του Δία, και μάλιστα εικονίζουν την παράδοση της σπαργανωμένης πέτρας στον Κρόνο. Η θεά δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμη, γιατί δεν έχει κάποια ευδιάκριτα χαρακτηριστικά σύμβολα. Έτσι, μερικές παραστάσεις θεοτήτων για τις οποίες προτείνεται το όνομά της παραμένουν προβληματικές. Μόλις από την ελληνιστική εποχή και κυρίως στους αυτοκρατορικούς χρόνους δανειζεται σύμβολα από τις θεότητες με τις οποίες συμφύρεται: από την Τύχη των πόλεων παίρνει το στέμμα με τις επάλξεις, ενώ από την Κυβέλη τα λιοντάρια, το τύμπανο, τα κύμβαλα και τον αυλό.

Κυβέλη η Φρυγική

Μια ακόμη θεά της γονιμότητας, της

μητρότητας και της βλάστησης, κυρίαρχη των ορέων και των θηρίων, ήταν η Κυβέλη, η φρυγική θεά, της οποίας η λατρεία, ξεκινώντας από την Ανατολή, έφθασε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. στην Ελλάδα και διαδόθηκε σε αυτήν και σε ολόκληρη τη Δύση. Στη Φρυγία οι πιστοί της τη λάτρευαν στα βουνά χορεύοντας εκστατικά, αλλά και με ακραίες πράξεις, ξεριζώνοντας τα μαλλιά τους και φθάνοντας έως αυτοτραυματισμούς και αυτοσυνουχισμούς.

Όλες τις ιδιότητες που απέδιδαν στην Κυβέλη οι πιστοί της στον τόπο της καταγωγής της, οι Έλληνες τις είχαν ήδη αναγνωρίσει σε δικές τους θεές. Έτσι γρήγορα αντιλήφθηκαν το περιεχόμενο της λατρείας της και χωρίς δυσκολία την ενσωμάτωσαν και την προσάρμοσαν στις δικές τους λατρευτικές πρακτικές, περιορίζοντας την αγριότητα της. Το έντονα συναισθηματικό στοιχείο των τελετουργιών έκανε τη θεά αγαπητή στα λαϊκά στρώματα και ιδίως στις γυναίκες. Και αυτό το χαρακτηριστικό στοιχείο την έφερε από ωρίς κοντά στη λατρεία του Διονύσου. Ο δέκατος τέταρτος Ομηρικός Ύμνος, αφιερωμένος *Εις Μπτέρα Θεών*, εξυμνεί μια θεά που η λατρεία της συμπίπτει με της Κυβέλης και υποδηλώνει ότι το ελληνικό αντίστοιχό της ήταν η μορφή της Μεγάλης Θεάς.

Στον μύθο η Κυβέλη συνδέθηκε με έναν όμορφο νέο, τον Αττι, που χάθηκε νωρίς, αφού σκοτώθηκε από χτύπημα κάπρου στο κυνήγι. Η σχέση της Κυβέλης με τον πάρεδρο της Αττι συμβόλιζε τον επίσιο κύκλο της βλάστησης, με τον μαρασμό και την αναγέννησή της.

Πολυάριθμες οι παραστάσεις της Κυβέλης από όλο τον ελληνικό κόσμο, την εικονίζουν όρθια ή καθιστή, συνήθως μέσα σε ναῖσκο, να κρατά τύμπανο, να συνοδεύεται από ένα ή δύο λιοντάρια δεξιά και αριστερά της ή να κρατά ένα μικρό λιοντάρι στην αγκαλιά της.

Παν ο γονιμοποιός

Εκτός από τις παραπάνω γυναικείες θεότητες υπήρχαν και ανδρικές που προσωποποιούσαν δυνάμεις του γήινου στοιχείου, όπως ο Παν και ο Πρίαπος. Ο Παν μάλιστα σε κάποιους μύθους φέρεται να είναι παιδί του Ουρανού και της Γης, ή του Κρόνου και της Ρέας. Σε άλλους πάλι, του Ερμή και κάποιες νύμφης, ή είναι γιος του Αρκάδα. Σε άλλους μύθους δεν είχε καθόλου γονείς. Οι πολλοί και διαφορετικοί μύθοι για τη γέννησή του απηχούν ότι αρχικά δεν ήταν ένας ο Παν, αλλά πολλοί, όπως οι Σάτυροι και οι Σίλννοι. Στην ιδέα του μοναδικού Πάνα έφθασαν οι Έλληνες από τη στιγμή που τον λάτρευαν ως θεό. Η λατρεία του με αφετηρία την Αρκαδία διαδόθηκε γρήγορα σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο.

Με πόδια και κέρατα τράγου ο Παν, τριχωτός, με πρόσωπο περισσότερο ζώου παρά ανθρώπου, ήταν ένα πνεύμα του ελεύθερου φυσικού χώρου, που αντιπροσώπευε τη γεννητι-

κή δύναμη της ζωής, αφού κύριο χαρακτηριστικό του ήταν η προθυμία του να γονιμοποιεί. Ποιμενικός δαιμόνας αρχικά, γονιμοποιούσε τα γιδοπρόβατα και μεγάλωνε τα κοπάδια, ενώ σιγά σιγά επεξέτεινε τη δραστηριότητά του: κυνηγούσε νεαρά αγόρια, όπως τον Δάφνι, και Νύμφες, όπως τη Σύριγγα, την Πίτυ και την Ηχώ, ή παινευόταν για τις ερωτικές του επιτυχίες με όλες τις Μαινάδες του διονυσιακού θιάσου. Ακόμη και με τη Σελήνη ενώθηκε, καταφεύγοντας σε τέχνασμα: γνωρίζοντας πως έπαιζε η Σελήνη με τα πρόβατα, μεταμφιέστηκε ρίχνοντας επάνω του μια προβιά.

Ο ζωομορφισμός του Πάνα και οι σχέσεις του με τις Νύμφες και τα άλλα στοιχεία της φύσης περιγράφουν ένα δαίμονα της Γης που σιγά σιγά περιήλθε στη θεική σφαίρα. Η συνεργασία του με τους ολύμπιους θεούς, όπως ότι αγωνίστηκε στη Γιγαντομαχία στο πλευρό του Δία, τον συνδέσει με την επίσημη θρησκεία των Ελλήνων. Ως θεός της Γης είχε το χάρισμα της μαντικής, όπως φαίνεται από τον μύθο της ανακάλυψης της Δήμητρας, η οποία είχε χαθεί από το πρόσωπο της γης, κρύβοντας σε ένα σπύλαιο την οργή και τη θλίψη της για την αρπαγή της Περσεφόνης.

Ο Φειδιππίδης, απεσταλμένος των Αθηναίων προς τους Σπαρτιάτες για να ζητήσει βοήθεια λίγο πριν από τη μάχη του Μαραθώνα, περνώντας από το Παρθένιον όρος, πάνω από την Τεγέα, συνάντησε τον Πάνα. Αυτός παρήγγειλε στους Αθηναίους να τον τιμούν και δώσωσε την ευνοιά του προς αυτούς (Ηρόδ. 6, 105). Μετά την ευτυχή έκβαση της μάχης, επειδή οι Αθηναίοι πίστεψαν ότι πράγματι ο Παν τους βοήθησε σπέρνοντας τον «πανικό» στους Πέρσες με τις άγριες κραυγές του, ίδρυσαν ιερό του κάτω από την Ακρόπολη και διέδωσαν τη λατρεία του.

Ο Ιθυφαλλικός Πρίαπος

Ενώ ο Παν σχετιζόταν κυρίως με το ζωικό βασίλειο, ένας άλλος θεός, ο Πρίαπος, είχε στη δικαιοδοσία του τη γονιμότητα όχι μόνο στον ζωικό αλλά και στον φυτικό κόσμο. Δύσμορφος και ιθυφαλλικός ο Πρίαπος, με ανάκατα μαλλιά και μακριά γένεια, πάντα έτοιμος για οργασμό, ήταν ένα πνεύμα του ανοιχτού φυσικού χώρου. Η ασχήμια του και το μέγεθος του γεννητικού του οργάνου είχαν μαγική επενέργεια και αποτροπαϊκή δύναμη. Έτσι, εικόνες του θεού στήνονταν σε κάθε χώρο όπου η γονιμότητα και η ανανέωση της ζωής ήταν επιθυμητή, καθώς πίστευαν ότι προστάτευε από το κακό μάτι. Ομοιώματά του έπαιζαν τον ρόλο των σκιάχτρων στις περιοχές της επικράτειάς του, «οπωροφύλακα των αμπελώνων και των κήπων» τον ονομάζει χαρακτηριστικά ο Διόδωρος (4, 6, 4).

Παιδί του Διονύσου ή του Αδωνι και της Αφροδίτης, σύμφωνα με τον μύθο, μεγάλωσε στη Λάμψακο, στα ασιατικά παράλια του Ελλοσπόντου. Η συγγενεία του με τους θεούς αυ-

▼ *Μαρμάρινος αναθηματικός ναῖσκος Κυβέλης, 2ος αι. μ.Χ. Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο (πηγή: Γ. Σιάντσαοφερ, «Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς», 2001).*

▲ Πήλινο ειδώλιο Πριάπου από την Αίγυπτο. Ελληνιστικών χρόνων. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη (πηγή: Σ. Πιγγιάτογλου, «Μουσείο Μπενάκη. Η κοροπλαστική της Αιγύπτου κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους», 1993).

τούς βεβαιώνει τη σύνδεση της λατρείας του με λατρείες που αναφέρονται στη βλάστηση και τη γονιμότητα γενικά. Οι πολλές εκδοχές για τον ερχομό του Πριάπου στον κόσμο δείχνουν ότι η λατρεία του προηγήθηκε των σχετικών μύθων. Σε κάποιο στάδιο ζωολατρείας μπορεί να ταυτιζόταν με ένα από τα ζώα που θυσίαζαν σ' αυτόν, ίσως τον όνο.

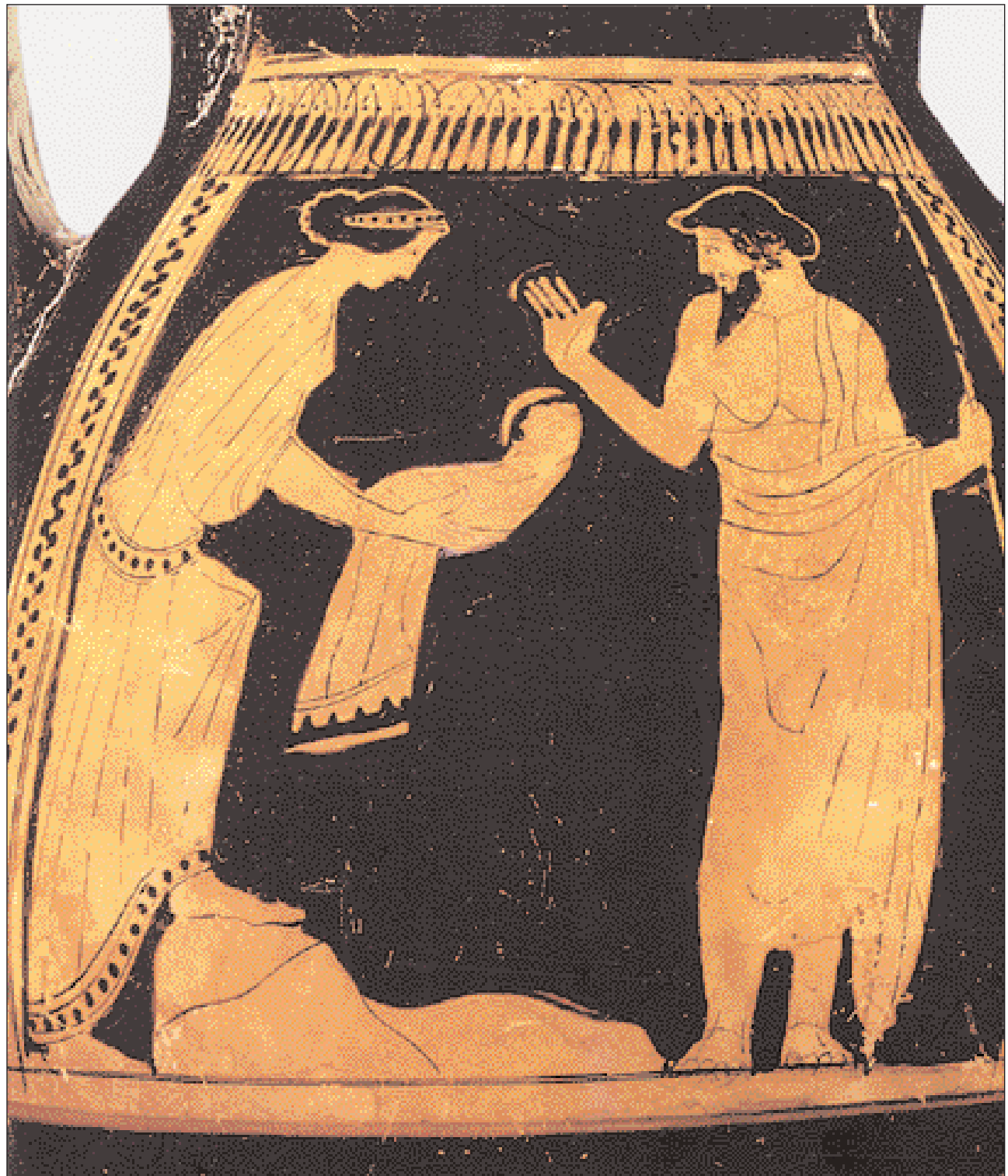
Καθώς η λατρεία του διαδιδόταν, παραμέριζε πολλούς άλλους παρόμοιους μικρότερους δαίμονες, όπως ο Ιθύφαλλος, ο Ορθάνης, ο Κονισάλος, ο Τύκων, και λατρευόταν μαζί με άλλους θεούς, όπως ο Παν, ο Αδωνίς ή ο Ερμής. Το τυπικό περιελάμβανε στολισμό και ασπασμό του γεννητικού οργάνου του ομοιώματος, απόδοση τιμής στη γονιμοποίηση του δύναμη.

Η θεολογία αναγνώριζε στον Πριά-

πο την ανεξάντλητη γονιμοποιό δύναμη όλης της φύσης και τον εξίσωνε με τον δημιουργό της, δίνοντάς του όποιο όνομα έδιναν οι διάφορες θεωρίες σε αυτόν. Έτσι ταυτίστηκε, για παράδειγμα, με τον Ήλιο ή τον Κόσμο. Στο τέλος της αρχαιότητας διείσδυσε στα μονοθεϊστικά ρεύματα και λατρεύτηκε σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες ως Πάνθεος.

Ο Πριάπος, όπως προκύπτει από τα μνημεία, ξεπέρασε τα σύνορα της πατρίδας του κυρίως μετά την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου. Οι εικονογραφικοί τύποι του θεού εμφανίζονται παγιωμένοι από τον 3ο αι. π.Χ. Στις παλιότερες απεικονίσεις είχε τη συντετμημένη μορφή ερμαϊκής στήλης, δηλαδή ενός πεσσού με την προτομή και τα χαρακτηριστικά του σύμβολα. Αργότερα δημιουργήθηκε ένας

ολόσωμος εικονογραφικός τύπος με το επάνω μέρος του κορμού να γέρνει προς τα πίσω, προφανώς για να τονιστεί ο φαλλός, το σύμβολο της δύναμης. Παράλληλα με αυτόν υπήρχε ένας πιο συχνός τύπος, με τον Πριάπο να αποκαλύπτει τον φαλλό, ανασύροντας μπροστά στην κοιλιά το ένδυμά του και σχηματίζοντας έτσι έναν κόλπο γεμάτο με καρπούς. Στον τύπο αυτόν η σύνδεση του φαλλού και των καρπών συγκεφαλαιώνει σε μια εικόνα όλες τις γονιμικές ιδιότητες του δαίμονα. Την παλαιότερη βέβαια μαρτυρία για τη σύνδεση του θεού με τη γονιμότητα προσφέρει ένα αρχαίο αττικό αγγείο, στο οποίο ο αγγειοπλάστης, παίζοντας με το παρωνύμιο (;) και το δημιουργημά του, ένα αγγείο σε σχήμα φαλλού, υπογράφει επάνω του «Πριάπος επίσεισεν».

► Η Ρέα παραδίδει στον Κρόνο τη σπαργανωμένη πέτρα. Ερυθρόμορφη αττική πελίκη του Ζωγράφου της Ναυοικίας. Γύρω στο 460 π.Χ. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο (πηγή: «Ελληνική Μυθολογία» τ. 2. «Οι θεοί», Εκδοτική Αθηνών, 1986).

Ητοι μεν πρώτιστα Χάος γένετ', αυ-
τάρ έπειτα
Γαί' ευρύστερνος, πάντων έδος
ασφαλές αιεί

(Ησιόδ. Θεογ. 116-17)

ΣΤΙΣ ΑΡΧΑΙΕΣ ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΕΣ δεν υπάρχει γέννηση εκ του μηδενός. Ο δημιουργός ποιεί τον «κόσμο» (που σημαίνει διάκοσμος, στόλισμα) μορφοποιώντας μια προϋπάρχουσα άμορφη ύλη και θέτοντας τάξη. Η προ της δημιουργίας του «κόσμου» κατάσταση, που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη μορφής και τάξεως, προσωποποιείται στο Χάος.

Γι' αυτό στην Ησιόδεια Θεογονία η δημιουργία αρχίζει με το Χάος· κατόπιν γεννήθηκαν η Γαία, τα Τάρταρα και ο Ερως. Η Γαία «γέννησε πρώτα-πρώτα ίσον με τον εαυτό της τον αστερόεντα Ουρανό για να την καλύπτει ως πέρα και για να γίνει το αιώνιο στερεό βάθρο των μακάριων θεών», κατόπιν δε τα Ορη και τον Πόντο (Θεογ. 116 κ.ε.).

Στην Ορφική θεογονία το «κολλητικόν τε και συνεκτικόν» Ύδωρ και η «σκεδαστή» Ύλη, από την οποία στερεοποιήθηκε η γη, γέννησαν τον Χρόνο ή Ηρακλή, από την ένωση του οποίου με την Ανάγκη ή Αδράστεια γεννήθηκαν ο «νοτερός» Αιθήρ, το «απέραντο» (άπειρον) Χάος και το «ομικλώδες» Ερεβος. Κατόπιν ο Χρόνος γέννησε ένα Αυγό, που έσπασε στα δύο. Από το πάνω μέρος του έγι-

◀ Ο Φάνης-Ερως μέσα σε ωσειδή διάταξη των ζωδίων, σχήμα που παραπέμπει στο κοσμογονικό αυγό των ορφικών. Φέρει τα σύμβολα των τεσσάρων στοιχείων της «σκεδαστής» έλης: τον όφι για τη Γη, το κύπελλο για το Νερό, τα φτερά για τον Αέρα, τη λεοντοκεφαλή για τη Φωτιά. Ανάγλυφο των μέσων του 2ου αι. μ.Χ. Μουσείο της πόλης της Μόντενα, Ιταλία.

Κοσμογονικά

νε ο Ουρανός και από το κάτω η Γη· εμφανίστηκε και ένας θεός αρρενόθηλος, με χρυσές φτερούγες, ο Πρωτόγονος ή Φάνης ή Ερως ή Μήτις (Ορφ. απόσπ. 54, 56).

Αν υποθεθεί ότι οι φυσικές ιδιότητες της τριάδας Αιθέρας, Χάος, Ερεβος συμβολίζουν μια πρωταρχική κατάσταση, στη φυσική κοσμογονική διαδικασία η διαμόρφωση της Γης από μία πρωτοϋλη ήταν εκείνη που προκάλεσε και τη διαφοροποίησή της από τον υπόλοιπο χώρο, επομένως και τη γέννηση του Ουρανού «από την ίδια».

Από το ζεύγος Ουρανού και Γαίας γεννήθηκαν οι επτά Τιτάνες και οι επτά Τιτανίδες, οι τρεις Κύκλωπες και οι τρεις Εκατόγχειρες. Όμως ο Ουρανός εχθρευόταν τα παιδιά του και μόλις κάποιος γεννιόταν αμέσως το έκρυβε στα βάθη της Γης και δεν το άφηνε να ανεβεί στο φως. Η πελώρια Γαία, βαρυστομαχιασμένη δυσανα-

σχετούσε. Τέλος στην κατάσταση αυτή έδωσε ο Κρόνος, που, υποστηριζόμενος από τη μητέρα του Γαία, απέκοψε τα γεννητικά μόρια του Ουρανού (Ησιόδ. Θεογ. 154 κ.ε.).

Μια ερμηνεία του μύθου για τη δυσφορία της Γης να κρύβει εντός της τα παιδιά της και την προσπάθειά της να απαλλαγεί από το βάρος τους μπορεί να είναι οι φυσικές ανακατατάξεις στο εσωτερικό της, συνοδευόμενες από εξίσου μεγάλες στη διαρκώς μεταβαλλόμενη επιφάνειά της και την υπέρπυκνη ατμόσφαιρά της.

Τόσο το σπάσιμο του Ορφικού κοσμογονικού Αυγού από τον Χρόνο, από το οποίο σχηματίστηκαν ο Ουρανός και η Γη, όσο και ο ακρωτηριασμός του Ουρανού από τον Κρόνο

(προσωποποίηση του χρόνου), με αποτέλεσμα τη στειρότητά του και τη λύση του συζυγικού δεσμού του με τη Γαία, παραπέμπει στον σαφή και οριστικό φυσικό διαχωρισμό του ζεύγους Ουρανού-Γαίας με την επένεργεια του χρόνου (Κρόνου), δηλαδή, όταν πλέον, με την πάροδο του χρόνου, η Γαία έχει πλήρως διαμορφωθεί και διακριθεί. Υπ' αυτήν την έννοια, η Γαία, συνεπικουρούμενη από τον γιο της Κρόνο-χρόνο, αποχωρίζεται από τον Ουρανό και έτσι απελευθερώνονται όλες οι καταπιεσμένες φυσικές δυνάμεις που έκρυβε στα βάθη της να δράσουν εν χρόνω, δηλαδή στη βασιλεία του Κρόνου – που, σύμφωνα με τον μύθο, κατάπινε τα παιδιά του, ώσπου η σύζυγός του, Ρέα,

τον ξεγέλασε και έσωσε τον Δία, ο οποίος στη συνέχεια ακρωτηρίασε τον πατέρα του και τον διαδέχθηκε στον θρόνο των θεών.

Έτσι η Γαία γίνεται ο χώρος του ανταγωνισμού δυνάμεων που, απελευθερωμένες πλέον, προκαλούν σφοδρές θύελλες, σεισμούς και άλλα βίαια φυσικά φαινόμενα, και της προοδευτικής φυσικής εξέλιξής της σε φάσεις ηπότερων μεταβολών και σταθεροποίησης των μορφώσεών της. Την περίοδο αυτή καταγράφει η Θεογονία ως Τιτανομαχία και Γιγαντομαχία, δηλαδή μεταξύ Τιτάνων και Γιγάντων αφενός και των νέων, Ολύμπιων θεών αφετέρου. Με τη συμβουλή της Γαίας προς τον Δία να ελευθερώσει τους Κύκλωπες και τους Εκατόγχειρες από τα Τάρταρα (Ησιόδ. Θεογ. 624-26) εξασφαλίζεται η τελική νίκη των Ολυμπίων θεών, που εγγυάται πλέον την τάξη και τη θέση της Γαίας ως «έδρανον αθανάτου κόσμου» (Ορφ. ύμν. Γης).

Η θεά Γη στην ποιόδεια και την ορφική κοσμογονία

Η δυναμική παρουσία της Γης

▲ Αντίγραφο του Ομφαλού των Δελφών, χρονολογούμενο στους ελληνορωμαϊκούς ή τους ρωμαϊκούς χρόνους. Το ανάγλυφο στην επιφάνειά του μάλλον αποδίδει τον «αγρηνόν», το έφασμα που κάλυπτε τον αυθεντικό Ομφαλό, που βρισκόταν στα άδεια του ναού του Απόλλωνα (φωτ.: Εκδ. ΑΔΑΜ).

▲ Αποψη των Δελφών, με το αρχαίο θέατρο και τον ναό του Πύθιον Απόλλωνα. Στον τόπο αυτό, όπου παλιά επικρατούσε η λατρεία της Γης, ο Απόλλωνας, σκοτώνοντας τον Πύθωνα, γίνεται ο νέος κυρίαρχος, καταλείπει την παλιά θείκη τάξη και ταυτόχρονα αποδεσμεύεται από την εξουσία της μητέρας του, Αητούς, εγγονής της Γης (φωτ.: Εκδ. ΑΔΑΜ).

Τον **ΝΙΚΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ**

Δόκτορος ψυχιάτρου Μέλους
της Ελβετικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας

Η ΓΗ ΩΣ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΣ στοιχείο-ύλη και θεότητα εμφανίζεται στις τρεις βασικές πηγές της ελληνικής μυθολογίας («Χθόνια», Ησίοδος, Ορφικά). Στις άλλες μυθολογίες-θρησκείες (γερμανοσκανδιναβική Edda, Βίβλος, Κοράνι) που επηρέασαν τον λεγόμενο ευρωπαϊκό πολιτισμό, η παρουσία της Γης (στοιχείο και θεότητα) είναι διαφορετική και εν πάση περιπτώσει όχι πρωταρχική.

Μπορούμε να θεωρήσουμε τη «Χθόνια» θεογονία-κοσμογονία σαν την πιο αρχαϊκή ως προς τα αναφερόμενα πρόσωπα (θεότητες) και στοιχεία, που εν τούτοις συμπλέκονται με

▲ Ο Απόλλωνας ταξιδεύει πάνω από τη θάλασσα για τους Δελφούς. Με όχημα τον -φτερωτό εδώ- μαντικό δελφικό τρίποδα, ο θεός μεταφέρεται θαυμαστά στο πύθιο ιερό του. Ερυθρόμορφη υδρία, 480-470 π.Χ. Βαυκανό Μουσείο, Ρώμη.

την εξέλιξη άλλων θεογονιών. Σύμφωνα, λοιπόν, με τη χθόνια (υπόγεια, υπό την γην) παράδοση, εν αρχή υπήρχε η Μπτέρα-Γη, υποχθόνια προσωπικότητα που κυριαρχούσε στους Δελφούς. Οι Δελφοί αρχικά ονομάζονταν Πυθώ, όπως Πυθώ και η εν λόγω Μπτέρα-Γη. Η ετυμολογία των δύο ονομάτων είναι ήδη ενδιαφέρουσα: Πυθώ από το πύθομαι (=φθείρω, αλλοιώνω, αποσυνθέτω), ή το πυνθάνομαι (=μαθαίνω, πληροφορούμαι, εξετάζω, ερευνώ). Δελφοί από το δελφός (=μήτρα), π.χ. α-δελφοί =ομομήτριοι, από την ίδια μήτρα).

Διακρίνουμε, σαφώς, την κυριαρχία, σημασιολογικά και ετυμολογικά, του διπλού στοιχείου μητρικού και χθονίου (γίνου). Η κυριαρχία, όμως, της Μπτέρας-Γης δεν είναι στατική αλλά δυναμική, εξελικτική. Η Μπτέρα-Γη, λεγόμενη και Πυθώ, έχει αντιπρόσωπο και φύλακα της περιοχής τον γιο της ονομαζόμενο Πυθώνα, ο οποίος στις διάφορες απεικονίσεις παίρνει τη μορφή του φιδιού πυθώνος. Φαλλικό όργανο της μπτέρας, θα έλεγαν οι ψυχαναλυτές... Αναλογικά, στην Κρήτη (περ. 2000-1600 π.Χ.) ελατρεύοντο οι θεές με τα φίδια, θεές μαστοφόρες και φαλλοφόρες (βλ. αγαλματίδια στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Ηρακλείου). Σ' αυτήν την πρωταρχική κατάσταση η Μπτέρα-θεά είχε ταυτοχρόνως στήθος και φαλλό. Σημεία απόλυτης εξουσίας, θα έλεγαν και πάλι οι ψυχαναλυτές, αλλά και οι ανθρωπολόγοι...

As επανέλθουμε στους Δελφούς-Πυθώ. Σύμφωνα με τον μύθο, ο Απόλλων, ακόμα βρέφος, σκοτώνει τον Πυθώνα¹ στο όνομα του Διός, με σκο-

πό να εκθρονίσει την προφήτισσα Μπτέρα-Γη, που βασιλεύε στους Δελφούς-Πυθώ. Δηλαδή της αφαιρεί τη φαλλική της δύναμη. Σ' αυτή την εξελικτική πορεία βλέπουμε ότι ο Απόλλων με αυτή την πράξη² κόβει συμβολικά τους δεσμούς με το μητρικό μορφοειδωλό, αλλά και τους δεσμούς με τους αρχαίους θεούς (Πυθώ, Πύθων), σαν θεός της νέας γενιάς των Ολυμπίων, των οποίων προΐσταται ο Ζεύς ασκώντας την πατρική εξουσία (πέραςμα από τη μητριαρχία στην πατριαρχία). Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι ο Απόλλων, θεός της νέας γενιάς των Ολυμπίων, εξυπηρετεί αυτό το πέραςμα στο όνομα του Διός, αλλά μην ξεχνάμε ότι η μπτέρα του, Λητώ, να μεν ζευγαρώθηκε με τον Δία για να τον γεννήσει, αλλά η Λητώ ανήκει στις πρώτες (αρχαϊκές) γενεές των θεών. Είναι η κόρη του Τιτάνα Κοίου, γιου του Ουρανού και της Γης.

Ο Απόλλων άρα, με την πράξη του, καθιερώνει την εξουσία των Ολυμπίων θεών, στους οποίους ανήκει, γίνεται ο κυρίαρχος των Δελφών, που είναι ο ομφαλός της γης, αλλά επίσης καταλύει την εξουσία των παλαιών θεοτήτων, στους οποίους ανήκει και η μπτέρα του, Λητώ. Ψυχολογικά, άρα, αποδεσμεύεται από τη μητρική εξουσία, κρατώντας πάντως μια σημανόμενη-συμβολική συνέχεια μαζί της: στους Δελφούς αποκαλείται Πύθιος Απόλλων. Στη χθόνια μυθολογία η Γη είναι παρούσα αλλά

μόνο με συμβολικά ονόματα: Πύθιος Απόλλων, Πυθία η νέα προφήτισσα.

Με την παρουσία του Απόλλωνος περνάμε στη Θεογονία-Κοσμογονία του Ησιόδου, η οποία αρχίζει με τη Γη και καταλήγει στην πολυθεϊκή εξουσία των Ολυμπίων.

Η διαφορά αυτής της θεογονίας-κοσμογονίας από την προηγούμενη (Χθόνια) και, όπως θα δούμε, από την Ορφική, αφορά στη δόμησή της και στην εξέλιξή της. Διαβάζοντας τον Ησιόδο διακρίνουμε μια «λογική» που, με τις μεταφορές και τις φαντασιώσεις της, μας προσεγγίζει τόσο στην εξέλιξη των ειδών (ανθρωπογένεση) του Δαρβίνου όσο και στην ψυχοεξουσιακή εξέλιξη που περιγράφει ο Φρόυντ² και άλλοι ψυχολόγοι ή φιλόσοφοι όλων των εποχών.

Οι Έλληνες, με τη λογική της σκέψης τους και των συναισθημάτων τους, αρχίζουν τη γένεση της φύσης, των θεών και των ανθρώπων με ένα θηλυκό ον, τη Γη. Τη γη σαν φυσικό στοιχείο που παράγει και υποβαστάζει τον κόσμο, αλλά και σαν μπτέρα-γη. Στην αρχή, φυσικά, η παραγωγή είναι παρθενογενετική, διότι δεν μπορούσε να είναι αλλιώς. Αυτή όμως η παρθενογένεση μας θυμίζει τη φυλογένεση, που προηγείται της οντογένεσης, όπου, όπως είναι γνωστό, υπάρχουν όντα που παράγονται, παράγουν και αναπαράγουν με τους μηχανισμούς της φυλογένεσης. Συνεπώς η εμφάνιση και η παραγωγικότητα της Γης δεν είναι παρά φύσιν. Για τη λογική των Ελλήνων δεν είναι δυνατόν στην αρχή των θεών και ανθρώπων να προΐσταται ένα άρρεν ον,

όπως στις μονοθεϊστικές θεογονίες. Εξάλλου, μην ξεχνάμε ότι οι Έλληνες έκαναν τον θεό ή τους θεούς τους κατ' εικόνα και ομοίωσή τους, και όχι το αντίθετο.

Έτσι, κατά τον Ησιόδο, η γένεση των στοιχείων της φύσεως και των θεών (που μεταφορικά συμπεριφέρονται όπως οι άνθρωποι) συμβαδίζει: «ως τα πρώτα θεοί και γαία γένοντο» (στ. 105). Η Γη, όπως είδαμε, υποβαστάζει το σύμπαν, αλλά σαν μπτέρα πρέπει να αναπαράγει τον κόσμο. Φυσικό είναι ότι ο σύζυγος είναι ένα στοιχείο της φύσεως που ανθρωποποιείται: ο Ουρανός που την περιβάλλει και τη γονιμοποιεί. Από την παρθενογένεση περνάμε στην οντο(ανθρωπο)γένεση. Η συνέχεια είναι γνωστή. Κρόνος - Ρέα, Ζεύς - Ηρα και τα παιδιά τους, οι δώδεκα θεοί, που εξουσιάζουν και μοιράζονται δημοκρατικά τα στοιχεία της φύσεως και τις ανθρώπινες επιθυμίες ή μοίρες για το καλό ή το κακό της ανθρωπότητας ή του κόσμου.

Το «μητρώνον» αυτής της εξέλιξης άρχισε από τη Μπτέρα-Γη, η οποία εξακολουθεί να επηρεάζει την πορεία του κόσμου και η οποία κατά καιρούς

εμφανίζεται σε ορισμένες κρίσιμες στιγμές. Ο Ζεύς τη σέβεται, την τρέμει και τη φοβάται: «όταν ο Τυφών βγαίνει από τα τάρταρα ταραζώντας τον κόσμο, ο Ζεύς τρέμει στον θρόνο του», μας λέγει ο μύθος. Η Πυθία, αν και όργανο του Απόλλωνος, εξακολουθεί να είναι το ενωτικό σημείο, ως εκ του ονόματός της, με την αρχαϊκή μπτέρα-γη ή ακόμα και ο ίδιος ο Απόλλων, που στους Δελφούς ονομάζεται Πύθιος. Τα σημαίνοντα (signifiants) αυτής της εξέλιξης είναι: Πυθώ - Πυθών - Πύθιος (Απόλλων) - Πυθία.

Αυτή τη συνέχεια της παρουσίας της Μπτέρας-Γης τη βλέπουμε και στην Ορέστεια του Αισχύλου, όπου, στις Ευμενίδες, ο χορός αρχίζει λέγοντας, «Η προσευχή μου στους θεούς περιλαμβάνει μια πρώτη και εξαιρετική θέση για την προφήτισσα Γη»³. Σημειώνουμε ότι στις Ευμενίδες θα κριθεί η τύχη του Ορέστη για τη μητροκτονία. Άρα, είναι ενδιαφέρον ότι ο χορός δεν απευθύνεται στον πατέρα των θεών (τον Δία), που θα κρίνει την ενοχή του Ορέστη, αλλά στη Γη.

Η Θεογονία του Ησιόδου έδωσε την ευκαιρία σε πολλούς ψυχαναλυτές (D. Anzieu, A. Green, J. Bergeret, N. Nicolaidis κ.ά.) να περιγράψουν τις αναλογίες της με την ψυχοεξουσιακή εξέλιξη του ανθρώπου. Εμείς περιοριζόμαστε εδώ να υπογραμμίσουμε ότι η κατάληξη της εξέλιξης της θεογονίας με τη δόμηση των ολυμπίων θεών, ανταποκρίνεται στην ψυχοβιολογική τριαδικότητα του οιδιποδείου συμπλέγματος, δηλαδή στη θεμελιώδη διαφορά φύλων και γενεών, που αποτελεί τη βάση του ανθρώπινου ψυχικού συστήματος. Τα κυρίαρχοντα όμως στοιχεία της οιδιποδείου συμπλέγματος είναι: η κατάκτηση της μπτέρας (Ιοκάστη) και της εξουσίας της γης των Θηβών (Λάιος).

Η ορφική μυθολογία είναι πολύπλευρη και η δόμησή της διαφέρει σε πολλά σημεία από τη Χθόνια και την ποιοδική. Ο βασικός της ήρωας είναι ο Διόνυσος Ζαγρεύς (όχι ο Θηβαίος). Το αρχαιότερο κείμενο που διαθέτουμε επί του θέματος βρίσκεται στην *Ιλιάδα* (Ζ, στ. 129-140), όπου περιγράφεται πώς ο καταδιωκόμενος Διόνυσος ρίχνεται στα κύματα της θάλασσας, όπου τον υποδέχεται και τον παίρνει στην αγκαλιά της η Θέτις (μορφή μπτέρας και της θαλάσσιας γης). Στις διάφορες και πολλαπλές εκδόσεις της ορφικής θεογονίας³ η εξελικτική ιεραρχία παλαιών και νέων θεοτήτων περιπλέκεται διαχρονικά. Ο Ζεύς, π.χ., καταπίνοντας την Μήτιδα (Μήτις, αρχαϊκή μορφή της Αθηνάς) αποκτά ένα παιδί, τον Διόνυσο Ζαγρέα. Εν συνεχεία ο Ζεύς ανέχεται τον σφαγιασμό του Ζαγρέα από τους Τιτάνες (παλαιοί θεοί και ανταγωνιστές του), πράγμα που του επιτρέπει να διατηρήσει την εξουσία του. Από τη μεριά τους οι Τιτάνες σκοτώνουν (διαμελίζουν) τον διάδοχο του Διός, υπακούοντας στη μπτέρα (Μήτις ή

◀ Αν και υποσκελισμένη από τους ολύμπιους θεούς, η Γαία εξακολουθούσε να επηρεάζει την πορεία του κόσμου και να εμπνέει σεβασμό και φόβο: Όταν ο γιος της, ο Τυφών, «βγαίνει από τα τάρταρα ταραζώντας τον κόσμο, ο Ζεύς τρέμει στον θρόνο του». Στη Γιγαντομαχία, ο Τυφώνας, δράκοντας τεράστιος, μισός άνθρωπος μισός φίδι, έσπειρε τον τρόμο στους θεούς. Τον κατέβαλε τελικά ο Ζεύς – όπως ο Απόλλωνας οκότωσε, στο όνομα του Δία, τον όφι Πιθώνα: η σύγκρουση της (νέας) τάξης με τυφλές δυνάμεις της φύσης. Στην εικόνα, η πάλη του Δία με τον Τυφώνα. Χάλκινη υδρία, 540-530 π.Χ. Κρατικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Μόναχο.

Ρέα). Αυτός ο φόνος «στο όνομα της μητέρας», στη συγκεκριμένη περίπτωση, εκδηλώνεται κάτω από τη θανατηφόρα έκφραση ζωής της αρχαϊκής μητέρας. Οι Τιτάνες όταν σκοτώνουν τον Ζαγρέα έχουν τα πρόσωπά τους αλειμμένα με γύψο. Ο γύψος είναι υλικό της Γης, της μεγάλης χθόνιας θεάς. Αυτή η ψιμυθίωση υποδηλώνει τη συμμετοχή-παρουσία της μητέρας στον φόνο.

Η διαχρονική και ιεραρχική περιπλοκή των διαφόρων εκδόσεων της ορφικής μυθολογίας είναι λιγότερο εμφανής στη μορφή που πήρε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Ο άξονας του πρωτοτύπου αλλάζει και τα μυθικά πρόσωπα διαφέρουν, μολονότι τα βασικά θεογονικά στοιχεία παραμένουν τα ίδια. Κατά την ελληνιστική λοιπόν μορφή της ορφικής θεογονίας, οι θεοί γεννιούνται από το αυγό, που αντιπροσωπεύει την πληρότητα του αδιαφοροποίητου ζωικού όντος (δεν γνωρίζουμε όμως ποιος γέννησε το αυγό!). Πρώτος γεννήθηκε ο Φάνης ή Ερως ή Μήτις ή Πρωτόγονος, θεός δίφυλος (όπως η Γη του Ησιόδου), θηλυκός αλλά και γεννήτορας μαζί, πρώτος κυβερνήτης του κόσμου. Ο Φάνης έδωσε την εξουσία στην Νύκτα. Ακολουθούν, διαδοχικά, ο Ουρανός, ο Κρόνος και τελικά ο Ζεύς, που γίνεται ο πέμπτος κυβερνήτης, προικισμένος με την παντοδυναμία που απέκτησε καταπίνοντας τον Φάνη (ή Ερωτα) και την Μήτιδα.

Η πρώτη αναπαράσταση του αυγού, καθώς και αυτή του Φάνη-Ερωτα, καταδείχνουν αφενός την έλλειψη σεξουαλικής διαφοροποίησης (θεός δίφυλος) στην αρχή της δημιουργίας, αφετέρου μια ναρκισσιστική πληρότητα συνδεδεμένη με μια ζωτική δυναμική, χαρακτηριστικά που μας θυμίζουν την Γη στην πρώτη, την αρχέγονη φάση της. Η Γη όμως του Ησιόδου εξελίσσεται και συμβάλλει στην προαγωγή των γενεών. Στην ορφική θεογονία ο Διόνυσος Ζαγρεύς διασπα-

ράσσεται από τους Τιτάνες. Σύμφωνα με μια εκδοχή του μύθου, η Αθηνά, παρούσα στη θυσία, διέσωσε την καρδιά του Ζαγρέα και την έφερε στον Δία. Η συντήρηση αυτού του οργάνου επέτρεψε την ανάσταση (αναγέννηση) του θεού ως γιου της Σεμέλης και του Διός. Ο Διόνυσος (Θηβαίος) αυτή τη φορά είναι υιός του Διός, αλλά όχι διάδοχός του. Αυτό το γεγονός τον κάνει παιδί-τοτέμ και του σώζει τη ζωή, δίνοντάς του ταυτόχρονα το δικαίωμα να διεκδικεί μια θέση μεταξύ των δώδεκα Ολυμπίων (βλ. Βάκχαι του Ευριπίδη) και έναν γόνιμο ανταγωνισμό με τον Απόλλωνα. Τελικά, η ολύμπια τάξη κερδίζει και εμπνέει οριστικά τη νοοτροπία, τη θρησκεία, την πολιτεία και την τέχνη των Ελλήνων, υπό την αιγίδα του Διός και την ευλογία, θα λέγαμε, της Μητέρας-Γης. Μην ξεχνάμε, όμως, ότι στη ζωτική και ζωογόνο της ενόρμηση, η Μητέρα-Γη, τόσο στη μυθολογία όσο και στον ψυχισμό του ανθρώπου, εάν δεν διαφοροποιηθεί εξελικτικά, μπορεί να εμφανισθεί σκληρή, κατακτητική και αδυσώπητη. Ετσι τελειώνουμε αυτό το άρθρο παραφράζοντας τον γνωστό βυζαντινό διάλογο: «Εκ γυναικός (μητρός) ερρύει τα φαύλα και εκ γυναικός (μητρός) πηγάζει τα κρείττω».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Βλ. το μελανόμορφο αγγείο του 5ου αιώνα (Κομπιένη) στο βιβλίο του Χρ. Καρούζου «Δελφοί», Ερμής 1974.
2. Βλ. Ομηρικός Ύμνος Εις Γην μητέρα πάντων, 127 ε.
3. Βλ. Ν. Nicolaidis, «Hesiod et Freud, chemins paralleles», Topique 1181/No 1, Paris και «Θεοφαγία», Εστία, Αθήνα 1994 (La Theophagie, Dunod, Paris 1988).
4. Βλ. «Ορέστεια» (σ. 132 στ. 1).
5. Η ορφική θεογονία έχει απασχολήσει πολλούς συγγραφείς και έχουν γραφεί πολλά βιβλία. Σε αυτό το άρθρο κάνουμε μια συνοπτική περιγραφή.

▲ Καθισμένη, ως Πυθία, στον μαντικό τρίποδα, η Θέμις, παλιά και σεβαστή προκάτοχος θεότητα του δελφικού μαντείου, χρησιμοδοτεί για τον Αιγέα. Η μαντική ιδιότητα της Θέμιδας την ταυτίζει με τη μητέρα της «πρωτομάντιδα» Γη, όπως υποδηλώνει και η ενυμολογία του ονόματός της: Θέμις και θεμ-έλιον και θεμ-έλη (το όνομα της Γης ως σταθερής βάσης). Παράσταση στο εσωτερικό ερυθρόμορφης κύλικος, γύρω στο 440-430 π.Χ. Κρατικό Μουσείο, Βερολίνο.

«Εθεμελίωσεν την γην...»

► «Εθεμελίωσεν την γην επί την ασφάλειαν αυτής...». Στην εικόνα –από εικονογράφηση της Βίβλου από τον Γκονοτάβ Νιορέ-, ο βιβλικός Θεός δημιουργεί τη γη και τον ουρανό.

Τον ΣΑΒΒΑ ΑΓΟΥΡΪΔΗ

Καθηγητή Πανεπιστημίου

Η ΓΗ ΩΣ ΘΕΟΤΗΤΑ, αλλά και ως θεία δημιουργία, στον κόσμο της Εγγύς Ανατολής και ειδικότερα στην Παλαιά Διαθήκη, περιλαμβάνει, ως θέμα, τόσα επιμέρους ζητήματα που είναι αδύνατον να περιληφθούν όλα στην έκταση ενός απλού άρθρου. Τα υπέρ την γην και τα υπό την γην, τα βουνά, τα σπήλαια, τα πνεύματα των νεκρών, αυτά θα μας απασχολήσουν εδώ.

Στους αρχαίους Αιγυπτίους η θεότητα της γης δεν ήταν γένους θηλυκού: ο Geb (Γη) ήταν αρσενική θεότητα, ενώ, αντίθετα, θηλυκός ήταν ο Ουρανός, η θεά Nut. Ο Geb και η Nut ήταν ενωμένοι μέσα στα αρχέγονα νερά προ της δημιουργίας, όπου υπήρχαν εν σπέρματι τα πάντα: ο φυσικός κόσμος και οι θεοί. Τους χώρισε ο θεός Shu (Ανεμος), αλλά τα χέρια και τα πόδια της Nut ακόμα αναπαύ-

ονται επί του Geb, και, σύμφωνα με έναν άλλο μύθο, είναι οι κολώνες με τις οποίες η γη συγκρατεί τον ουρανό.

Στη Βαβυλώνα η θεότητα της γης ήταν επίσης αρσενική, ο Ενλίλ, ενώ η θηλυκή θεότητα ονομαζόταν Nitlil. Στους σημιτικούς λαούς γενικά, οι πιο γνωστές αρχαίες θεότητες της γης ήταν η Ιστάρ, στη Βαβυλώνα, η Ασάρτη στη Χαναάν και η Αταργάτις στη Συρία. Όλες συνδέονται με τη γονιμότητα, τη μητρότητα και με τη γέννηση πολλών παιδιών ως δώρων της θεάς γης. Μια τέτοια θεά προ-

σφωνείται «Μητέρα των ανθρώπων».

Κατά τους Εβραίους η γη είναι επίπεδη πλάκα (erets), θεμελιωμένη επί θαλασσών (Ψαλ. 135, 6): «εθεμελίωσεν την γην επί την ασφάλειαν αυτής, ου κλιθήσεται εις τον αιώνα του αιώνος» (103,5): «εγώ εστερέωσα τους στύλους αυτής» (Ψαλ. 74,4), ενώ ο Ησαΐας (24,18) επισείει την απειλή ότι θα ανοίξουν θυρίδες στον ουρανό και «θα σεισθούν τα θεμέλια της γης». Μάλιστα, για να μη πνιγεί η γη από τα ύδατα που την περιβάλλουν: «πρόσταγμα εγεφύρωσεν επί προσώπου ύδατος... στύλοι ουρανού επετάσθησαν

και εξέστισαν από της επιτιμήσεως αυτού... ισχύι κατέπαυσεν την θάλασσαν... κλείθρα δε ουρανού δεδοίκασιν αυτόν...» (Ιώβ 26,10· 12· 13). Κατά τον Ψαλ. 103, 59: «...όριον έθου, ο ού παρελεύσονται, ουδέ επιστρέψουσιν καλύψαι την γην», η οποία, κατά τον Ησαΐα, έχει τέσσερις πτέρυγες (11,12), τις οποίες αν ο Θεός πάρει στα χέρια μπορεί να εκτινάξει από τη γη όλους τους ασεβείς (Ιώβ 38,13). Αυτές τις πτέρυγες ο Ιερεμίας ονομάζει «έσχατα της γης» (6,22). Αυτά τα έσχατα στη λαϊκή σκέψη των Εβραίων ταυτιζόνταν με τα ΒΑ της Συρίας·

σε ένα τέτοιο έσχατο σημείο φαίνεται πως στάθηκε η κιβωτός του Νώε, στο Αραράτ της Αρμενίας (Γεν. 8,4).

Στη Βίβλο, δηλαδή, έχουμε δύο στερεώματα, που τα στηρίζουν κλώνες: το ένα κρατάει τα νερά του ουρανού, αν και ενίοτε αφήνει να μας έλθει η βροχή, και το κάτω στερέωμα συγκρατεί τη γη, που κρατάει με τα άκρα της την άβυσσο των υδάτων για να μην μας πνίξει. Κατά τον Β' Εσδρα (6,42), τα έξι μέρη της γης είναι κατοικήσιμα, ενώ το έβδομο καλύπτεται από ύδατα. Παραδόξως, ο Ρογήρος Βάκων (περ. 1220-1292), στην αυγή των νέων χρόνων, προτείνει τα ίδια μεγέθη, αλλά αντιστροφα: ένα γη, έξι νερό, αποδίδοντας την άποψή του στον Πτολεμαίο.

Κατά τη Βίβλο, η γονιμότητα της γης εξαρτάται από τη δικαιοσύνη ή αδικία των ανθρώπων – άποψη που βρίσκουμε και στον Ομηρο και στον Ησίοδο. Η ξερή γη μοιάζει με γυναίκα που δεν έχει τον σύζυγο κοντά της (Ησ. 62,4), όπως και σε όλη την αρχαία φιλολογία. Εξάλλου, ως αρχαίο μέτρο αγρανάπαυσης, ο Μωσαϊκός Νόμος επιτάσσει κάθε επτά χρόνια η γη να μένει ακαλλιέργητη. Όταν τελειώνει μια ενοικίαση γης, ακολουθούσε μια αγρανάπαυση πριν ακολουθήσει άλλη ενοικίαση. Η γη ανήκει στον Κύριο, και αυτός τη διανέμει.

Όταν χύνεται αθώο αίμα η γη μολύνεται. Στο ποίημα του Aqhat (συγκαρτικό κείμενο), η αφαίρεση της ζωής ενός νέου ανθρώπου φέρνει καταστροφή στην εσοδεία, αν την επικαλεσθεί ο πατέρας του στον τόπο όπου τον βρήκε σκοτωμένο.

Τα υποχθόνια

Οι νεκροί, οι υπό την γη, ως πνεύματα σχετίζονται με τους υποχθόνιους θεούς. Η διαφορά των επί γης και των υποχθονίων δεν είναι μεγάλη. Κατά την ελληνική αντίληψη, οι νεκροί ασχολούνται υποχθονίως με ό,τι ασχολούνταν και επί της γης.

Οι Εβραίοι είτε μιλούν περί Sheol (Αδν) είτε περί Γέεννας, εννοούν κάποια κατάσταση απραξίας για τους νεκρούς (=νεκρούς). Κατά την Καινή Διαθήκη, ο Αβραάμ (παραβολή του πλουσιού και του φτωχού Λάζαρου)

Η γη στους λαούς της αρχαίας Εγγύς Ανατολής και της Βίβλου

▼ Η Ινάννα σε αποτύπωμα σουμεριακού σφραγιδοκέλιδρον, 3η χιλιετία π.Χ. Η θεά εικονίζεται φερωτή να πατά σε λιοντάρι, ενώ απέναντί της μια λάτρης ή υποδεέστερη θεολυκή θεότητα νφώνεται χέρια της σε λατρευτική στάση.

◀ Τα ζιγκουράτ είναι τεχνητοί «ψηλοί τόποι», «αερά βοννά»-ναοί που οικοδομούσαν οι λαοί της Μεσοποταμίας για λατρευτικούς σκοπούς. Ανιγγεύονται καθαρά στη βιβλική αφήγηση περί πύργου της Βαβέλ. Στη αεροφωτογραφία, το ζιγκουράτ της σουμεριακής πόλης Ουρ, αρχές 21ου αι. π.Χ. (πηγή: «Ιστορία της Τέχνης», τ. 1ος, Larousse - Βιβλιόγραμμα, Αθήνα).

▲ Συροφονικικό γλυπτό της θεάς Ισιάρ σκαλισμένο πάνω σε κέρατο. Δαμασκός, Εθνικό Μουσείο (πηγή: «Η Μυθολογία των Ζωδίων». Περίπλους, Αθήνα).

και οι περί αυτόν δίκαιοι περνούν τον καιρό σχετικώς ευχάριστα, ενώ ο κακός πλούσιος ζει μέσα σε βασάνους, στη Γέεννα, και γίνεται μέσα στις φλόγες, χωρίς μια σταγόνα νερό να βάλει στο στόμα του (Λουκ. 16,19 εξ.).

Στην περίπτωση της αιγυπτιακής πίστης στους νεκρούς ή στην αρχαία μεσοποταμιακή μαγεία, τα πνεύματα των νεκρών ή δαίμονες παίρνουν το status ενός πρακτικού ή τελετουργικού σκοπού, όταν και όπου πρωτοπαρουσιάστηκαν. Στην Αίγυπτο, π.χ., ο νεκρός είναι συγγενής προς την έννοια του Αh (κάτι μεταξύ θεού και ανθρώπου) ή του Ba, που δηλώνει ενίοτε το μεταμορφωμένο πνεύμα μέσω του μαγικού τελετουργικού στο υπερπέραν. Η πίστη σε πνεύματα ή «δαίμονες» κατέληξε σε πίστη σε καλά ή κακά πνεύματα. Οι ειδικοί, εν πάση περιπτώσει, ισχυρίζονται ότι τα ισραηλιτικά, ιρανικά και ελληνικά σχετικά ευρήματα είναι άσχετα προς τα αρχαία μεσανατολικά. Μερικά πνεύματα, που αναφέρονται με θεία προσδιοριστικά ως κατώτεροι θεοί, ως επιστρέφοντες νεκροί δεν λατρεύονται σαν κάτι ξεχωριστό και δεν έχουν ιδιαίτερους μύθους.

Ανιμισμός

Ο πρωτόγονος άνθρωπος προσωποποιεί τα πάντα και τα θεωρεί όλα ζωντανά και ενεργά, κατά τρόπο ανθρωπομορφικό. Τα θεωρεί όπως και τα ζώα. Έτσι αντιλαμβάνεται, π.χ., τον κεραυνό. Τα ποτάμια προσωποποιούνται και, λόγω και της ελικοειδούς μορφής της ροής των, θεωρούνται σαν όφεις. Όταν όμως έτσι προσωποποιούνται τα φυσικά φαινόμενα, έρχεται, πολύ φυσικά, ο χρόνος που τα πρόσωπα χωρίζονται από τα φαινόμενα. Αυτό μπορεί να συμβεί

ανεξάρτητα από τον ανιμισμό. Έτσι έχουμε ξεχωριστές προσωποποιήσεις για όλα τα φυσικά σώματα και φαινόμενα: ο ήλιος, η γη, οι άνεμοι θεωρούνται ως πρόσωπα που χρησιμοποιούν το φυσικό αντικείμενο ή φαινόμενο ως μέσον, ως σφαίρα της δράσεώς των. Αυτή η πορεία του διαχωρισμού μιας φυσικής θεότητας από το αντικείμενο που κάποτε ήταν, μπορεί να γίνεται ανεξάρτητα, όπως ελέχθη, από τον ανιμισμό, ο οποίος την βοηθάει και την επιταχύνει.

Όταν ο άνθρωπος άρχισε να εννοεί τον εαυτό του ως ψυχή ή πνεύμα, ήταν φυσικό να αποδώσει την κατοχή ενός τέτοιου πνεύματος σε κάποιο ιερό αντικείμενο γύρω του, από αυτά που ήταν έμφυχα και λατρεύονταν από τον ίδιο! Όταν όμως κάποιο αντικείμενο πιστευθεί *μαναδυναμούχο*, δηλ. ότι κατέχεται από θεία δύναμη (*μάννα*), γίνεται αντικείμενο λατρείας. Έτσι πρέπει να γεννήθηκε η λατρεία φυσικών όντων και δυνάμεων.

Σε ό,τι αφορά τον ανιμισμό, αυτός αρχίζει αποδίδοντας ζωική δύναμη, ψυχή και πνεύμα, στα ουράνια σώματα, σε ποταμούς, θάλασσες και λίμνες, δέντρα, κ.λπ., δίδοντας ζωική δύναμη στα αντικείμενα που έχουν ήδη προσωποποιηθεί. Πρακτικώς, αυτό πρέπει να έγινε οικουμενικά. Καθώς όμως πιστευόταν πως οι ψυχές μας εγκαταλείπουν το σώμα μας προσωρινά ή για πάντα, αυτό κατέληξε να ισχύει για όλα τα φυσικά αντικείμενα που θεωρούσαμε έμφυχα: ό,τι ισχύει για τις ανθρώπινες ψυχές ισχύει επίσης και για τα έμφυχα αντικείμενα της φύσης. Συγχρόνως όμως η πιο καθαρά ανιμιστική πορεία μπορούσε να συνεχισθεί, ανεξάρτητα, κι έχουμε έτσι την πίστη σε πνεύματα που, π.χ., κατοικούν σε δέντρα, βουνά, ποτάμια,

κ.λπ., αλλά δεν τα έμφυχώνουν με την έννοια που η ανθρώπινη ψυχή κατοικεί και κινεί το ανθρώπινο σώμα.

«Επί κορυφών ορέων...»

Πριν όμως τα φυσικά φαινόμενα ή σώματα θεωρηθούν ως μαναδυναμούχα ή έμφυχα, είναι βέβαιο πως λατρεύονταν και τους αποδιδόταν ανθρώπινες ιδιότητες.

Έτσι, αφού οι θεοί κατέληξαν να κατοικούν στον ουρανό, οι εξάρσεις της γης, οι κορυφές των ορέων, ως πλησιέστερες στον ουρανό, θεωρούνται κατοικία των θεών. Ο ελληνιστής βασιλιάς Αντίοχος Α΄ έφτιαξε τον τάφο του επί της κορυφής Nikirod-Dagh! Έτσι βρισκόταν κανείς εγγύς των θεών, των ηλιακών οπισθήποτε. Το ελληνικό πάνθεον είχε κατοικία τον Ολυμπο, οι ρωμαϊκοί θεοί τον Καπιτώλιο λόφο, οι θεοί του χαναανιτικού πανθέου «τα υψηλά». Οι Σουμεριοί ονόμαζαν τους θεούς «το ψηλότερο βουνό» και τους αφιέρωναν ως τόπους λατρείας οικοδομήματα στην πεδιάδα της Μεσοποταμίας. Οι Βαβυλώνιοι μετέθεσαν τον χώρο των νεκρών στο εσωτερικό ενός βουνού, ενώ οι Φοίνικες στον ίδιο τόπο έβλεπαν το πρόσωπο του θεού.

Ο Θεός της Π. Διαθήκης αποκαλύπτεται στα υψηλά της γης, επί κορυφών ορέων (Σινά, Χωρήβ), βλ. και Ιεζεκιήλ 11,23: «και ανέβη η δόξα κυρίου εκ μέσης της πόλεως και έστη επί του όρους ην απέναντι της πόλεως». Και ο Ναός του Θεού κτιζείται επί του όρους Moriah, που ονομάζεται έτσι Σιών.

Ο Ιησούς προτιμά τα όρη ως τόπο προσευχής (Μαρκ. 6,46· Ματθ. 14,23· Λουκ. 6,12· 9,28), μεταμορφώνεται και εμφανίζεται ως αναστημένος επί

◀ Πάνω από τον ξαπλωμένο Γκεμ (θεός-Γη), το καμπύλο σώμα της Νουί (θεά-Ουρανός) σχηματίζει το στερέωμα. Ανάμεσά τους, το πλοίο του Ηλιου μεταφέρει στο καθημερινό του ταξίδι τον Ρα-ήλιο, με τον ηλιακό δίσκο στην κεφαλή. Λεπτομέρεια από αρχαίο αιγυπτιακό πάνελ. Πριν τους χωρίσει με ένα τον φύσημα ο Σον (θεός-Άνεμος), η Νουί και ο Γκεμ ήταν ενωμένοι («Δίδυμα αδέρφια») μέσα στο αρχέγονο χάος. Σμίγοντας τη νύχτα με τον Γκεμ, η Νουί γεννά τον Ρα την αυγή και τον καταπίνει τη δύση.

όρους (Ματθ. 17,1· 28,16), παρόλο που, στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο, δηλώνει στη Σαμαρείτιδα πως ο Θεός δεν λατρεύεται «ούτε εν τω όρει τούτω ούτε εις Ιεροσόλυμα» (Ιω. 4,20-24). Παρ'αυτά, στο Γαλατ. 4,24, η Κ. Διαθήκη συνδέεται με το όρος Σινά, παρόμοια δε και στο Εβρ. 8,5-12, 20-22 και στο Αποκ. 14,1 υπάρχει η τυπολογία του ιερού βουνού. Μεταφορικός, στην εκκλησιαστική παράδοση η λέξη «όρος» δηλώνει τη σταθερότητα, τα εμπόδια της πνευματικής ανόδου του ανθρώπου, και τη δύναμη του Θεού επί της φύσεως. Θεωρείται φυσικό ότι ειδωλολατρικά ιερά επί υψηλών τόπων εκχριστιανίστηκαν. Έτσι, ο Παρθενώνας έγινε ναός της Θεοτόκου και ένα ειδωλολατρικό ιερό πάνω σε λόφο της Ρώμης μετατράπηκε στη σημερινή Santa Maria Maggiore.

«Εν σπηλαίοις...»

Με την έννοια της γης δεν σχετίζο-

νται άμεσα μόνο «τα υψηλά», αλλά και τα ανοιγμάτα της, τα σπήλαια, που συχνότατα συνδέονται με χθόνιες (και υποχθόνιες) δοξασίες και λατρευτικές πρακτικές. Σε όλο τον αρχαίο κόσμο, και όχι μόνο, είναι πλήθος τα σχετικά παραδείγματα. Ενδιαφέρον έχει ότι στην Π. Διαθήκη σπήλαια χρησιμοποιούντο για τελετουργικούς σκοπούς, βλ. Ησ. 65,4: «θυσιάζουσιν... θυμιάσιν... και εν τοις μνήμασιν και εν τοις σπηλαιοις κοιμῶνται δι' ενύπνια, οι έσθοντες κρέα και ζωμόν θυσιών».

Η Παλαιστίνη έχει πολλά σπήλαια, πάνω από εκατόν πενήντα, από τα οποία πασιγνώστα είναι τα σπήλαια του Qumran, κοντά στη Νεκρή Θάλασσα. Στη Βίβλο μνημονεύονται πενήντα σπήλαια. Τόποι προστάσις, σκέπη χειροποίητη, χρησίμευσαν ως κατοικία αλλά και ως καταφύγιο: εκεί κατέφυγαν ο Λωτ και οι θυγατέρες του μετά την καταστροφή των Σοδόμων (Γεν. 19,30. πρβλ. και Εξοδ.

33,22): «εις οπίν πέτρας» είδε ο Μωυσής τη δόξα του Γιαχβέ, του Θεού της Π. Διαθήκης: «καθήσω σε εις οπίν πέτρας και σκεπάσω τη χειρί μου επί σε, αν παρέλθω... και τότε όψη τα οπίσω μου, το δε πρόσωπόν μου ουκ οφθήσεται σοι». Σε σπήλαια εξαφανίζεται ή καταφεύγει κάποιος (Α' Βασ 18· 4· 13), όπως, π.χ., οι Ιουδαίοι επαναστάτες της Μακκαβαϊκής εποχής. Μερικοί πάλι καταφεύγουν εκεί για να κρυβούν από την οργή του Θεού (Ησ. 2,19· Ιεζ. 33,27· Ιώβ 30,6· Αποκ. 6,15 εξ), ληστές ή κλέφτες. Εκεί θάβονται νεκροί: ο Αβραάμ αγοράζει «το σπήλαιον το διπλούν» ως οικογενειακό τάφο (Γεν. 23,9). Ο τάφος του Λαζάρου, φίλου του Ιησού, ήταν «σπήλαιον και λίθος επέκειτο επ' αυτώ» (Ιω. 11,38).

Τέτοια ανοιγμάτα της γης είναι φυσικό ότι επιλέχθηκαν πρώιμα από ερημίτες και αναχωρητές και κατά τα βυζαντινά χρόνια προτιμήθηκαν για το ξεκίνημα ενός χριστιανικού Μοναστηρίου ή μιας Λαύρας. ❧

▲ Το βουνό, με την επιβλητικότητα και την ανθηπαρξία του, εμπνέει πάντα το δέος. Η ιδέα της ιερότητας των «υψηλών της γης» είναι πανάρχαια και η διαφορά ανάμεσα στο βουνό-καιοικία (ή τόπο «επιφάνειας», φανέρωσης του θείου) και στο βουνό-θεό δεν είναι ενδιάκριτη. Ιχνη της τυπολογίας του ιερού βουνού εντοπίζονται και στις τρεις μυθολογικές θρησκείες της Μεσογείου, μολονότι αυτές αποστρέφονται κάθε μυθολογικό υλικό. Οπωσδήποτε, ο Θεός της Π. Διαθήκης αποκαλύπτεται στα υψηλά της γης, «επί κορυφών ορέων». Στην εικόνα, από εικονογράφηση της Βίβλου από τον Γκονοτάβ Ντορέ, η θεία «επιφάνεια», εν μέσω αστραπών και βροντών, στην κορυφή του θεοβαδισίου όρους Σινά.

Ιερή Μητέρα

◀ Η χελώνα, ζώο εντυπωσιακά μακρόβιο, είναι σύμβολο του κόσμου και στήριγμα της γης στις κοσμολογίες των λαών της Ανατολής. Αλλά και στους Σλάβους, όπως υποκρύπτει ένα ουκρανικό ξόρκι: «Στη θάλασσα, στον ωκεανό, στο νησί Μπουγιάνο, είναι ένας δρως πενταδρύνος, κάτω απ' το δρν είναι μια χελώνα, απ' όλα τα ερπετά η πρεσβύτερη». Φωτ.: η Μαύρη Χελώνα του κινεζικού κοσμολογικού μύθου, γλυπτό στο Απαγορευμένο Ανάκτορο, Πεκίνο (πηγή: «Η Μυθολογία των Ζωδίων», Περίπλους, Αθήνα).

▼ Μεσοποταμιακή θεά, αρχαιονική απεικόνιση της Ιερής Μητέρας. Το ανθρώπινο σώμα και η κόμμωση, αφενός, και τα υπερτονισμένα χαρακτηριστικά του ερπετού στο πρόσωπο, αφετέρου, δείχνουν συσχέτιση της χθόνιας αναγεννητικής δύναμης της γης με την ικανότητα του φιδιού να «αναγεννιάται», απορρίπτοντας κάθε χρόνο το παλιό του δέρμα. Το βρέφος που θηλάζει από τον μαστό της και ο τονισμός του «καρπερού τριγώνου» της ήβης προβάλλουν την εγγενή γονιμική δύναμη της χθόνιας θεάς. Πήλινο ειδώλιο (υψ. 15 εκ.) από την Ουρ, 4000-3500 π.Χ.

Τον **ΒΙΤΑΛΗ ΖΑΪΚΟΒΣΚΥ**

Διδάκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών

Στη μητέρα μου, που επέστρεψε στη Μητέρα μας

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΓΗΣ συναντιέται σε όλους τους αρχαίους λαούς. Η αντίληψη ότι η Γη είναι οντότητα ιερή, ζωντανή ύπαρξη και αστείρευτη πηγή ζωής ήταν διάχυτη σε όλον τον κόσμο. Αλλά και μετά την απόλυτη επικράτηση των μονοθεϊστικών θρησκειών, διασώζονται ίχνη της, σε δοξασίες και έθιμα του λαϊκού πολιτισμού της υπαίθρου.

Οι κοσμογονικοί και κοσμολογικοί μύθοι, περίπλοκοι και ίσως αντιφατικοί εκ πρώτης όψεως, κάνουν λόγο για άψυχο αντικείμενο, ένα μικρό κομμάτι χώμα, και, ταυτόχρονα, για ένα παμμέγιστο ζωντανό ον, αστείρευτη πηγή ζωής, ιερή μήτρα των πάντων, άψυχων και έμψυχων, μητέρα των ιδίων των θεών. Η μυθολογική προσέγγιση μοιάζει εδώ να αντικατοπτρίζει τον δυϊσμό του ανθρώπινου εγκεφάλου: την προσπάθεια του «λογικού» αριστερού ημισφαιρίου να δομήσει μια «επιστημονική» εικόνα του κόσμου, και του δεξιού, έδρα της φαντασίας, να πλάσει μια παραστατική

ζωντανή εικόνα, με έντονα τα συναισθήματα συγγενικής αγάπης.

Κοσμολογικά

Είναι γνωστό πως στα πρώτα φιλοσοφικά-κοσμολογικά συστήματα η Γη θεωρείται, μαζί με το Νερό, τη Φωτιά και τον Αέρα, ως ένα από τα θεμελιώδη δομικά στοιχεία του κόσμου.

Στην κοσμολογία των Σλάβων και των τουρκικών λαών της Κεντρικής

Ασίας και της Σιβηρίας η γη είναι μια επίπεδη, κυκλική, τετράγωνη ή οκτάγωνη επιφάνεια (οι Ουκρανοί τη θεωρούσαν όμοια με παλιανίτσα, είδος στρογγυλού ψωμιού) την οποία κρατά στα κέρατά του

έναν ταύρος, που στέκεται πάνω σε ένα ψάρι, που με τη σειρά του ακουμπά πάνω σε μια χελώνα, σύμβολο του Κόσμου στους πολιτισμούς της Ανατολής και της Ευρασίας γενικά. Όταν κάποιο από τα ζώα αυτά κουνιέται, ή όταν ο ταύρος μετακινεί τη γη από το ένα κέρατό του στο άλλο, γίνονται σεισμοί και κατακλυσμοί. Άλλες σλαβικές παραδόσεις θέλουν τη γη να στηρίζεται σε ένα στύλο ή ένα δέντρο, στο οποίο είναι δεμένος

Η γη στην κεντροασιατική και τη σλαβική κοσμολογία

Υγρή Γη

ο διάβολος, που όλο τον χρόνο προσπαθεί, όπως οι καλικάντζαροι της ελληνικής λαϊκής δοξασιολογίας, να το κόψει.

Τη γη σκεπάζει ο ουράνιος θόλος –που οι νομάδες αλταϊκοί (τουρκικοί και φιννο-ουγγρικοί) λαοί τον πίστευαν όμοιο με τη σκεπή του τσαντριού τους– και περιβάλλεται από μια απέραντη έκταση νερού, έναν ωκεανό ή τέσσερις θάλασσες: μια αλμυρή, μια γαλανή, μια κόκκινη και μια μαύρη. Στο κέντρο της υπάρχει μια οπή, ένας ομφαλός, από τον οποίο αναβλύζει το νερό, που τροφοδοτεί ποταμούς και θάλασσες και που κάθε επτά χρόνια ολοκληρώνει τον κύκλο του και επιστρέφει στους κόλπους της γης. Η ύπαρξη ομφαλού προδίδει, βέβαια, την αντίληψη της γης σαν ένα ον ζωντανό, αλλά και τη στενή σχέση της γέννησης με το νερό: όταν «σπάζουν (ξεκύνονται) τα νερά», όπως στον τοκετό, ακολουθεί μια γέννηση...

Κοσμογονικά

Σε πολλές κοσμογονίες η γη γεννιέται, αναδύεται, όπως η Αφροδίτη, από τα απέραντα νερά του αρχέγονου χάους. Ουσιαστικά δεν πρόκειται για δημιουργία, η γη προϋπάρχει σαν έμβρυο μέσα στα νερά, απλώς πρέπει να βγει και να μεγαλώσει. Ένας μύθος που καταγράφηκε στα τέλη του 19ου αιώνα στους Χακάσιους, τουρκικό λαό της Νότιας Σιβηρίας, μιλά για δυο αγριόχηνες, που η μια τους στέλνει την άλλη να βουτήξει στον βυθό της θάλασσας για να φέρει λάσπη. Τη λάσπη αυτή η πρώτη χήνα τη χτυπούσε με ένα σφυρί εννιά μέρες κι έτσι δημιουργήθηκε η ξηρά. Η άλλη χήνα κράτησε κρυφά στο στόμα της λίγη λάσπη για να φτιάξει δικό της κόσμο, αλλά η λάσπη άρχισε να μεγαλώνει και η πονηρή χήνα αναγκάστηκε να τη φτύσει, κι έτσι φτιάχτηκαν τα βουνά. Στη συνέχεια του μύθου, η πρώτη χήνα (που ονομάζεται τώρα Ουλγκέν, Ουράνιος θεός) έπλασε από λάσπη τον πρώτο άντρα κι από το πλευρό του την πρώτη γυναίκα, και τους έδωσε θρέμματα και σιτηρά – μια εξιστόρηση που, βέβαια, απηχεί υστερότερη επίδραση του λόγου της Βίβλου ή του Κορανιού.

Παρόμοιες διηγήσεις συναντούμε και σε άλλους τουρκικούς και σλαβικούς λαούς, αλλά και στους Βούλγαρους, λαό με μικτή, σλαβική και τουρκική, φυλετική καταγωγή. Διηγούνται οι λαϊκές βουλγάρικες παραδόσεις ότι ο Θεός έστειλε τον διάβολο (ή ένα βάτραχο, μια χελώνα, ένα περιστέρι) στον βυθό του ωκεανού να

φέρει μια κούφτα άμμου. Από την άμμο αυτή ο Θεός φτιάχνει τη γη και στη μέση σηκώνει μια καρυδιά και πάνω της κρεμά μια κούνια να ξεκουραστεί και κουρασμένος αποκοιμείται. Ο πονηρός συνεργάτης του ήθελε να τον πνίξει στον ύπνο, αλλά μόλις έκανε να τον πλυσιάσει, η γη άρχισε να μεγαλώνει, ώσπου έγινε τόσο μεγάλη που ο ουρανός δεν έφτανε πια να την καλύψει. Τότε ο Θεός την έπασε από τον ομφαλό της και την τίναξε, κι έτσι έγιναν τα βουνά και οι κοιλάδες.

Πάλι ο ομφαλός της γης, κέντρο του κόσμου, που η ιδέα του συναντιέται σε πολλούς λαούς, αρχαίους αλλά και νεότερους. Οι αρχαίοι Έλληνες ήξεραν μάλιστα δύο ομφαλούς: ο ένας, ο πιο φημισμένος, στους Δελφούς, ο άλλος στην Εννα (Αίννη) της Σικελίας, όπου και ναός της Δήμητρας στη μνήμη της αρπαγής της Περσεφόνης από τον Αδν-Πλούτωνα στη θέση αυτή: στην αρχαιοελληνική μυθολογία, όπως και στη σλαβική αλλιώς, ο ομφαλός της γης μάς οδηγεί στους κόλπους της, στην παγκόσμια μήτρα, που δέχεται τους νεκρούς «για να αναπαυθούν, να αναγεννηθούν και να ξαναγυρίσουν, τελικά, στη ζωή στην αγιότητα της χθόνιας Μάνας» (Mircea Eliade).

Ζωντανό πλάσμα

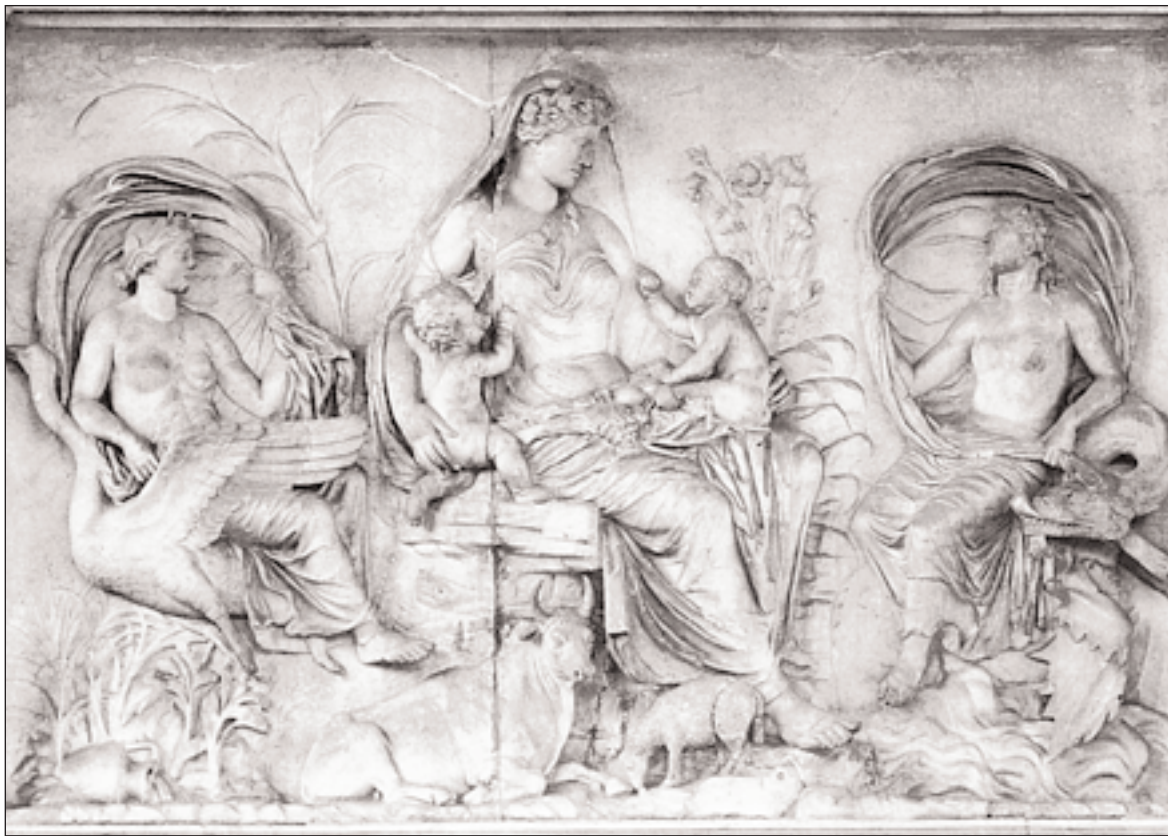
Τον ομφαλό συναντούμε στους μύθους πολλών αρχαίων λαών. Ο κόσμος δημιουργήθηκε από το σώμα του παγογίγαντα Υμίρ (Ymir), στους αρχαίους Σκανδιναβούς· του πρώτου ανθρώπου Παν-γκου (Pan-gu, «αρχαίο πιάτο»), στους Κινέζους· του «γονέα των γονέων» Πούρουσα (Purusha, «άνθρωπος»), στους αρχαίους Ινδούς· ή μιας τεράστιας ύδρας, της Τιάματ (Tiamat, «θάλασσα»), προ-

▲ Η χήνα, κατ' εξοχήν υδρόβιο πτηνό, εμφανίζεται σε κοσμολογικούς μύθους ως «προσωποποίηση» της δύναμης που ανασύρει (δημιουργεί) τη Γη (Κόσμο) μέσα από τον βυθό (αμορφία) των υδάτινων χάους. Στην εικόνα, χήνες, λεπτομέρεια από τοιχογραφία σε αρχαίο αιγυπτιακό τάφο. Αιγυπτιακό Μουσείο, Κάιρο.

► Παλαιολιθική γονιμική «θεότητα», η επονομαζόμενη Αφροδίτη της Λωσέλ (Ντορνόν, Γαλλία), σκαλισμένη σε κομμάτι πέτρας πληθωρική μορφή με υπερτονισμένους τους μαστούς και την ήβη. Ο λίθος είχε αφ' εαυτού μαγική δύναμη γονιμική, να διευκολύνει τον τοκετό των γυναικών και τον πολλαπλασιασμό των ζώων που αποτελούσαν τη βάση της διατροφής των ανθρώπων – στην προκειμένη περίπτωση τον βίσωνα, κέρατο τον οποίον κρατά η Αφροδίτη. Μουσείο Ακιένης, Γαλλία.

▲ Η Tellus Mater, η Μητέρα Γη των Ρωμαίων, ανάμεσα σε μορφές και σύμβολα δηλωτικά της γονιμικής δύναμης και της αφθονίας των προσφορών της γης προς τους ανθρώπους. Από την ανάγλυφη διακόσμηση του Βωμού της Αυγούστιας Ειρήνης στη Ρώμη, 13-9 π.Χ.

▲ Ειδώλιο καθιστής θεάς, Μάρι, περ. 2400 π.Χ. Η Μεγάλη «Ορειά Μητηρ», η Δέσποινα των Βουνών, προσωποποιεί την ιδέα του ιερού βοννού, από το ύψος του οποίου εποπτεύει και ορίζει τα πάντα γύρω. Ο θρόνος στον οποίο κάθεται η σουμεριακή θεά, περιβεβλημένη με τελετουργική ενδυμασία, αποτελεί οχηματικό ισοδύναμο της «αερης κορυφής».

σωποποίησης του αρχέγονου στοιχείου και μητέρας των πρώτων θεών, στους λαούς της αρχαίας Μεσοποταμίας, που τη σκότωσε ο Μαρδούκ (Marduk) και την έκοψε στα δυο, φτιάχνοντας από το ένα κομμάτι τη γη κι από το άλλο τον ουρανό.

Όμως και στους πιο αρχαίους λαούς, στα πιο βαθιά στρώματα των μυθολογιών τους, βρίσκουμε την αντίληψη της γης ως μιας γυναικείας, μητρικής αρχής, από την οποία προέρχεται καθετί το ζωντανό: είναι η Μεγάλη Μητέρα, που την ιδέα της ενσωματώνουν ήδη τα ειδώλια των παλαιολιθικών «Αφροδιτών», ιδιαίτερα τα πήλινα ειδώλια που ο πηλός τους έχει κόκκους, που ταυτίζονται με τους σπόρους που εμπρικλείει η γη. «Μητέρα όλων των θεών», «Μητέρα όλων των παιδιών» είναι σταθερά επίθετα της Μεγάλης Θεάς των λαών της Μεσοποταμίας Ninhursag, την οποία ονόμαζαν και «Κυρία του εμβρύου», «Δέσποινα δημιουργό». Η αρχαιοελληνική Γαία (την οποία αρκετά πρώιμα αντικατέστησαν η Δήμητρα, η Περσεφόνη και άλλες θηλυκές θεότητες), ήταν το πρωταρχικό στοιχείο που γέννησε τα Όρη, τον Πόντο, αλλά και τον Ουρανό και όλους τους πρώτους θεούς. «Πρώτη από τους θεούς» ονομάζει ο Οβιδιος τη ρωμαϊκή θεά Γη-τροφό Tellus Mater (ή Terra Mater, «μητέρα-γη»).

Γνωρίζουμε ότι η ονομασία Δελφοί ετυμολογείται από το *δελφύς*, αρχαιοελληνική λέξη για τη μητέρα, όμως δεν είναι το ίδιο γνωστό πως «μητέρα» (Ουμάι) είναι και το όνομα της θεάς της γονιμότητας, προστάτιδας των νεογέννητων και προσωποποίησης του γήινου στοιχείου στους παλαιoturκικούς λαούς (Umai/Umay στα μογγολικά σημαίνει «μητέρα, πλακούντα»), γνωστής ήδη από τις παλαιoturκικές «ρουνικές» επιγραφές του 8ου αιώνα. Μαζί με την Ουμάι οι λαοί αυτοί λάτρευαν και την Iduk Yer-Sub («Ιερή Γη-Νερό»), την ιερή «πατρική» (πιο σωστά «μητρική») γη, που τους δίνει τη δύναμη – το ίδιο όπως η Mat' Syra Zemlia («Μητέρα Υγρή Γη») στους Σλάβους, που είχαν την Μητέρα-Γη σαν ό,τι το ιερότερο. Θεωρούσαν μεγάλη αμαρτία να φτύσεις τη γη, και την επικαλούνταν, όπως οι ομηρικοί Έλληνες, ως μάρτυρα στους όρκους: όποιος έπαιρνε όρκο έπρεπε να κρατήσει λίγο χώμα στην παλάμη ή στο στόμα του, ακόμα και να το καταπιεί. Αλλά και τις αμαρτίες τους εξομολογούνταν στη γη: στους Ουκρανούς και τους Λευκορώσους πολλά ξόρκια και προσευχές απευθύνονται στο νερό (Ουλιάνια) και στη γη (Τετιάνια/Τατιάνια): «Χαίρε, νερό Ουλιάνια, απ' το Θεό φτιαγμένη, και εσύ γη Τετιάνια...»), σαν να ήταν ζωντανά παντοδύναμα όντα.

Η ιερότητα της Γης

Ιδιαίτερα φανερό είναι η πανάρχαια λατρεία της γης στους λαούς που δεν γνωρίζουν τη γεωργία. Ενδεικτικά αναφέρει ο γνωστός θρησκευολόγος Mircea Eliade: ένας Ινδιάνος προφήτης Σμοχάλλα απαγόρευσε στους μαθητές του να σκάβουν τη γη, γιατί «είναι αμαρτία να πληγώνεις ή να κόβεις, να ξεσκίζεις ή να γδέρνεις την κοινή μας μητέρα με τις αγροτικές ασχολίες», με την εξής αιτιολογία: «Μου ζητάτε να καλλιεργήσω το έδαφος; Θα πάρω μαχαίρι για να το βυθίσω στο στήθος της μάνας μου; Μου ζητάτε να σκάψω και να βγάλω τις πέτρες; Να πετσοκόψω τις σάρκες τις για να φτάσω ως τα κόκκαλά της; Μου ζητάτε να κόψω το χορτάρι και να το πουλήσω στους λευκούς; Μα πώς θα τολμήσω να κόψω τα μαλλιά της μάνας μου;». Παρόμοια, οι λαοί της Σιβηρίας που ζούσαν από το κυνήγι και την εκτροφή ζώων, είχαν για μεγάλη αμαρτία όχι μόνο να καλλιεργήσεις τη γη, αλλά ακόμη και να ξεριζώσεις τα χορτάρια, γιατί η γη υποφέρει, όπως υποφέρει ο άνθρωπος όταν του ξεπατώνουν τα μαλλιά ή τα γένια.

Συναίσθημα έντονως δυσαρέσκεις γι' αυτό που είναι αναγκασμένος να κάνει, εκφράζει ο σιβηριανός Γιακούτος σ' ένα τραγούδι του θειρισμού: «Ιδού εγώ, στέκοντας... με το οκτάδοντο δέντρο (τσουγκράνα)... καταμεσής του καλκοκίτρινου τόπου στέκοντας, ιδού εγώ στεναχωριέμαι. Ιδού εγώ, ένας άνθρωπος, που μπήκα και στέκομαι πάνω στον αστραφτερό ασπένιο ομφαλό καταμεσής της γης, κρατώντας το δέντρο με τη ρίζα

και τα κλωνάρια του, στέκοντας δίπλα του βασανίζομαι...». As σημειωθεί πως στους Γιακούτους το μυθολογικό κοσμικό δέντρο, η ιερή βελανιδιά Aal Duur Mas, έχει οκτώ κλωνάρια και σ' αυτήν κατοικεί το πνεύμα-Δέσποινα της γης, τροφός και δημιουργός¹.

Ερωτικό όργωμα

Ο σεβασμός προς τη γη διατηρήθηκε και στους λαούς που πέρασαν στη γεωργία. Στους Σλάβους και τους φιννοουγγρικούς λαούς απαγορευόταν να χτυπούν ή να φτύνουν τη γη, ακόμα και να κάθονται πάνω της ορισμένες εποχές του χρόνου, όταν, όπως πίστευαν, η γη είναι άρρωστη. Υπήρχαν επίσης εποχικές (από το φθινόπωρο ως την άνοιξη) απαγορεύσεις να ενοχλούν, να πληγώνουν τη γη, γιατί κοιμάται. Στις απαγορεύσεις αυτές η γη ταυτίζεται με την πραγματική μητέρα: όποιος χτυπά τη γη, χτυπά τη μητέρα του στην κοιλιά «στον άλλο κόσμο» (Ουκρανοί)· όποιος σκόπιμα χτυπά τη γη, χτυπά τη μητέρα του, κι η γη δε θα τον δεχτεί όταν πεθάνει (Πολωνοί)· όποιος ξεριζώνει τα χόρτα, τραβάει τα μαλλιά της μητέρας του (Κροάτες), κ.λπ. Στα παλαιορωσικά λογοτεχνικά κείμενα και στον έντεχνο λαϊκό λόγο των Σλάβων διεκτραγωδούνται τα μαρτύρια της γης από τον άνθρωπο, που με το αλέτρι του σκίζει το στήθος της, τη γδέρνει με τη σβάρνα.

Η παμμητρότητα της γης στους Σλάβους υποδηλώνεται και στην ταύτιση της με την υπεραγία και υπέρτατη μητέρα, τη Θεομήτορα. Οι Σέρβοι όταν απευθύνονταν στη γη την αποκαλούσαν Zemljo-Bogomajka («Γη-Θεοτόκο»). Όταν οι άντρες στα χωριά της Ρωσίας, στην ανομβρία, χτυπούσαν με ματσόλες να σπάσουν τους σβόλους, οι γυναίκες τους μάλωναν να μη «χτυπάνε την ίδια τη Μητέρα Παναγία Θεοτόκο».

Η προσβολή είναι τόσο, που έπρεπε να βρεθεί μια σοβαρή δικαιολόγηση για το πλήγωμα της μάνας-γης. Έτσι, το όργωμα και η σπορά παρομοιάστηκε με την ερωτική πράξη. Σε συμερικό κείμενο (τέλη 3ης χιλιετίας π.Χ.) ο κόλπος της θεάς της γονιμότητας Ινάνα (Inanna) ταυτίζεται με γη που περιμένει να καλλιεργηθεί, με χωράφι καλοποτισμένο και έτοιμο για όργωμα. Οι αρχαίοι Ινδοί εξομοίωναν τα οργωμένα αυλάκια με τη γιόνη (αιδοίο/μήτρα) και τους σπόρους με το ανδρικό σπέρμα. Αλλά στους λαούς που στράφηκαν στη γεωργία συναντάμε και το αντίστροφο: την εξομοίωση της γυναίκας με τη γη, με τον αγρό. Διαβάζουμε στην ινδική Atharva-Veda: «Η γυναίκα αυτή ήρθε σαν ζωντανός αγρός, σπείρετε μέσα της, άντρες, το σπόρο!»· κι ανάλογα στο Κοράνιο: «Οι γυναίκες σας είναι το χωράφι σας». Και στην τραγωδία *Επτά επί Θήβαις*, ο Αισχύλος οικτάρει τον Οιδίποδα, που «της μάνας το ιερό να σπείρει χωράφι ετόλμα, που τον έχει θρέψει».

Η ιδέα επιβιώνει και σε σύγχρονους λαούς. Το ερωτικό φολκλόρ,

π.χ., των Βουλγάρων παρομοιάζει την παρθένα με ακαλλιέργητο χωράφι που περιμένει τον ζευγολάτη του. Με μια άλλη μορφή συναντάμε τη συνταύτιση της γυναίκας με τη γη στους Ταντζίκους: η γυναίκα που θέλει να μαντέψει αν θα κάνει παιδιά, θα πάρει ένα κομμάτι χώμα, θα το εξετάσει, κι αν έχει μέσα του κάτι ζωντανό, ξέρει πως μπορεί να ελπίζει βάσιμα. Αυτό ανακαλεί την ευρύτητα διαδεδομένη αντίληψη της γης ως παγκόσμιας μητέρας, που δέχεται όλα τα νεκρά σώματα και τα αναγεννά, χαρίζοντάς τους νέα ζωή. Στον βεδικό ύμνο προς τη γη, την καλούν να σκεπάσει τους ενταφιασμένους όπως η μάνα σκεπάζει τον γιο της με τα ρούχα της. Μάλιστα σε πολλούς πολιτισμούς σήκωναν πάνω από τους τάφους τούμπες (τύμβους), χαματίνους λοφίσκους που ανακαλούν την εικόνα της γαστρωμένης κοιλιάς. Και, βέβαια, η ιδέα της γης ως ζωοδόχου πηγής εκφράζεται στους μύθους για τη δημιουργία του πρωτόπλαστου από πηλό: η γη ως ο μέγιστος δημιουργός και πλάστης.

Γη και πατριαρχική κοινωνία

Οι αρχετυπικές Μεγάλες Μητέρες-Θεές είναι ανύπαντρες, δεν έχουν σύνευνο, δεν χρειάζονται το αρσενικό για να γονιμευτούν, είναι οι ίδιες «προσωποποίηση» της γονιμότητας. Ιχνη της αρχέτυπης αυτής ιδέας συναντούμε στις βλαστικές θεές, ιδίως των σιτηρών. Το αρχαιελληνικό μυθολογικό απόθεμα μας είναι αρκετά οικείο: η θεά Δήμητρα αρχικά δεν έχει άντρα, όμως η κατοπινή πατριαρχική παράδοση τη θέλει ζευγαρωμένη με τον Ιασώνα. Η θυγατέρα (και alter ego) της, η Κόρη/Περσεφόνη, είναι ήδη μισοπαντρεμένη: τον μισό χρόνο μένει με τον άντρα της στον Κάτω κόσμο, τον άλλο μισό ανεβαίνει στη μητέρα της. Ακόμα και η Ηρα, επίσημη σύζυγος του Δία, υπενθυμίζει την αρχαιότητα φύση της ως Μεγάλης Μητέρας, όταν, θυμωμένη μαζί του, γεννά τον Ηφαιστο χωρίς τη δική του συμμετοχή, μόνο χτυπώντας με τη παλάμη της πάνω στη γη. Με την επικράτηση του πατριαρχικού κοινωνικού μοντέλου, η απόλυτη ζωοδόχος πηγή Μάνα-Γη Μεγάλη Μητέρα κάνει σιγά-σιγά τον αυτοτελή ρόλο της – και της γονιμότητας προηγείται πλέον η ιερογαμία.

Και τελικά φτάνουμε στην καθολική αποξένωση/αποκλεισμό της Γης από τη δημιουργία, όπως τη γνωρίζουμε από τα ιερά βιβλία των μεγάλων θρησκειών. Στους μουσουλμάνους, π.χ., ο σοφός δημιουργός, πλάστης και ποιητής (al-halik) είναι αρσενικός: ο Αλλάχ εδημιούργησε τους ουρανοί και τη γη με μία μόνο λέξη (kun, «γεννηθήτω»), εν ριπή οφθαλμού, από το τίποτα. Απλωσε τη γη και έθεσε πάνω της βουνά και κοιλάδες και ποταμούς και ζωντανά. Και η βλάστηση έργο δικό του είναι, γιατί αυτός στέλνει την ευεργετική βροχή που κάνει να βλασταίνει η γη.

Αλλά αν η αντίληψη της γης ως ζωντανού πλάσματος εξαφανίστηκε

▲ Η θεότητα προτείνει τους μαστούς της σε μια πανάρχαιη ιερή χειρονομία που υπενθυμίζει ότι το γυναικείο στήθος είναι ακατάλητη πηγή ζωής. Οι ανοικτές λαγώνες και η τοινομένη ήβη υπογραμμίζουν τη γονιμότητα, ενώ ο ομφαλός είναι το συμβολικό ισοδύναμο της Μητέρας Θεάς ως πηγής κάθε ζωής και κοσμικού κέντρου από το οποίο αναβλύζουν τα πάντα. Μεσοποταμία, 4ος αι. π.Χ.

από τη συνείδηση των ανθρώπων, την κρατάει γερά η βαθιά μνήμη της γλώσσας. Σε πολλούς λαούς είναι συνθησιμένη η έκφραση «το πρόσωπο της γης». Έτσι, έχουμε στα ρώσικα το «litso zemli» και στα τουρκικά το «yer yüzü» – όπως στο τουρκικό (ογκούζικο) πρωικό έπος «Ντεντέ Κορκούτ», όπου «... ο Μπαγιντίρ Χαν, γιος του Καμ Γκανέ... Είχε βάλει να στήσουν τη ραβδωτή του ομπρέλα στο πρόσωπο της γης...»². Και στα ελληνικά σώζεται ακόμα επίμονα η έκφραση για κάποιον, ότι «χάθηκε από προσώπου γης».

Οι λαοί είναι τόσο διαφορετικοί, αλλά και τόσο μοιάζουν μεταξύ τους. Ολοι παιδιά της Μάνας-Γης είμαστε. Κι ως το ξεχνάμε...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Σχετικά παραδείγματα, όπως και άλλα ενδιαφέροντα για τη λατρεία της γης,

βλ. Mircea Eliade, «Πραγματεία πάνω στην ιστορία των θρησκειών». Χατζηνικολή, Αθήνα 1981.

2. Μτφρ.: Πάπα Αδελφοπούλου, Σωκράτης Σκαρτζής, Καστανιώτης, Αθήνα.

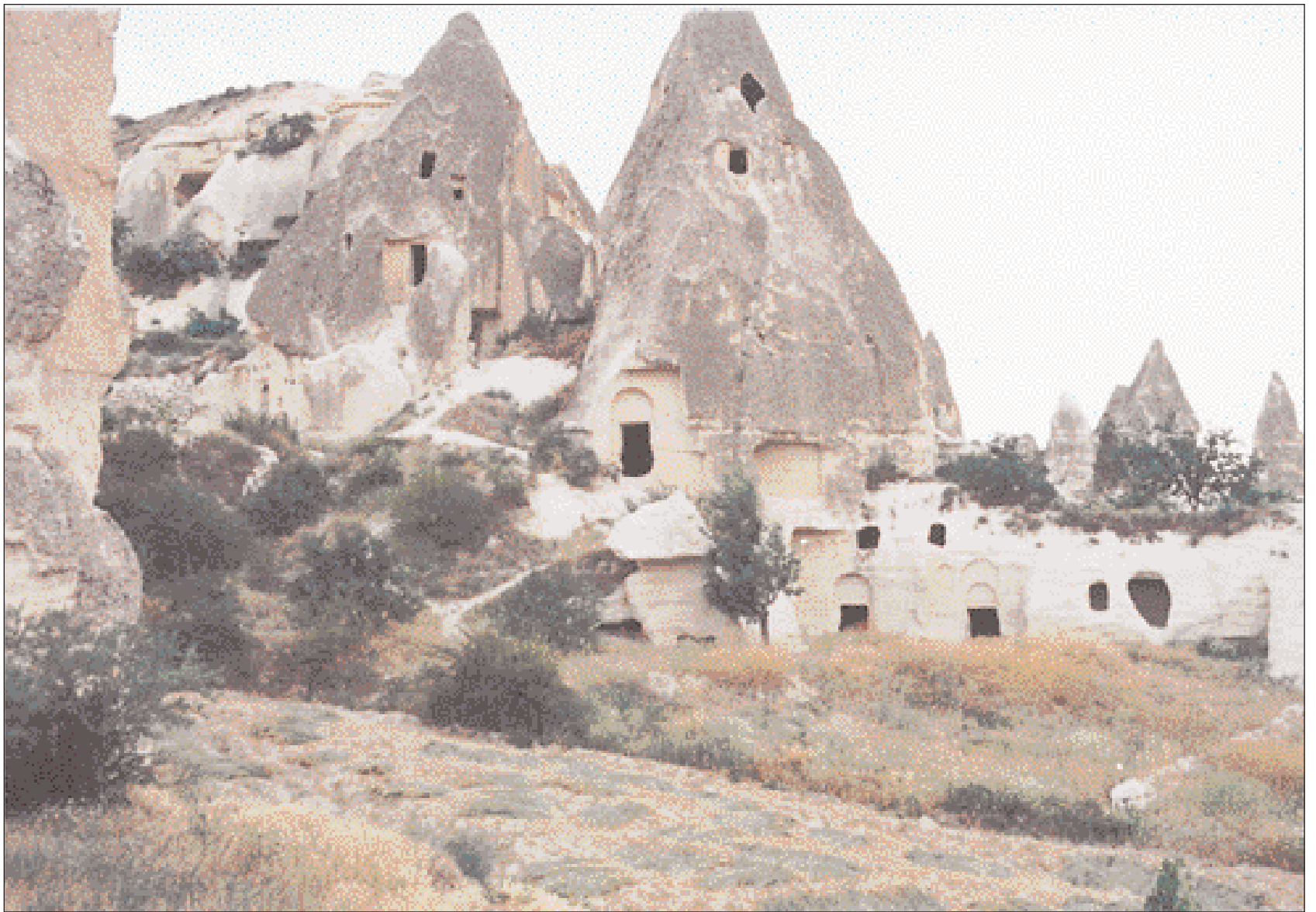
Σύντομη βιβλιογραφία

Mircea Eliade, «Πραγματεία πάνω στην ιστορία των θρησκειών». Ι. Χατζηνικολή, Αθήνα 1981.

Pierre Grimal, «Λεξικό της ελληνικής και ρωμαϊκής μυθολογίας». University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991.

«Ελληνική Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια», τόμος 20, «Παγκόσμια μυθολογία». Εκδοτική Αθηνών, (c)1989.

Jean-Paul Roux, «Η ιστορία των Τούρκων. 2.000 χρόνια από τον Ειρηνικό ως τη Μεσόγειο». Γκοβόστης, Αθήνα 1998.

Μέγαρα, Μαγαράδες και

▲ *Καππαδοκία. Υπόσκαπτο μοναστικό συγκρότημα στην Κοιλιάδα των Σπαθιών. Στην Καππαδοκία και την Κιλικία, στη Συρία και την Παλαιστίνη, υπάρχουν πάμπολλες τέτοιες ή ανάλογες κατασκευές. Σκαμμένες σε βράχο υπόγειες και υπέργειες σπηλαιώδεις δομές, δαιδαλώδη δίκτυα στομών, φρεάτων και ορόφων, με κρυφές σήραγγες και μυστικές διόδους, έχουν εμπνεύσει άπειρες παραμυθιακές αφηγήσεις για εξαφανίσεις και θαυμασιές αναγεννήσεις από τους κόλπους της γης (φωτ.: Κωστής Λιόντης).*

Του **ΗΛΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ**

ΧΩΡΙΣ ΝΑ ΠΕΣΕΙ η στέγη του μεγάρου ή να στερέψει η πηγή, να και πάλι ο Φοίβος μέτοικος, χωρίς καλύβα. Κυνηγημένος, άσπικνος, εξόριστος στις λεωφόρους, υπερβολικός και μάλλον εκτός τόπου, εγωστικά εκτοπισμένος στις στοιχειώδεις απαιτήσεις του για μια ώρα σιωπή άλλου τύπου. Μέσα στον θόρυβο των πόλεων να ψάχνει ό,τι πιο λάλον, σιωπές αγαπημένες, όταν το φως της Σελήνης σε ταφόπετρα άσπρη αποκοιμείται, ή το καταμεσήμερο στην ξέρα, όταν η πέτρα γίνεται άσπρη ξέξασπρη κι απ' τον ήλιο ξεξασπρότερη. Θανατερή σιωπή να απλώνεται, όταν τα πνεύματα της γης βγαίνουν τέτοιες ώρες και η ανατριχίλα, σαν ηδονή ή φόβος παραλυτικός, σιγεί τη ζωή κι απονεκρώνει. Όταν η Γαλανή Κουκούλα στο Σκοτεινό Πέραμα προστάζει τη σιγή, ο Καταχανάς του Αποκόρωνα τη φυγή και την απουσία στα ηφαιστεια της Σαντορίνης, στις νησίδες της Χίου και της Αίτνας, κι ο Σαρακνός στου Κορώνη το Μαγαρά την

υγρασία των πόθων και τα καθαρτήρια των βασανισμένων ψυχών.

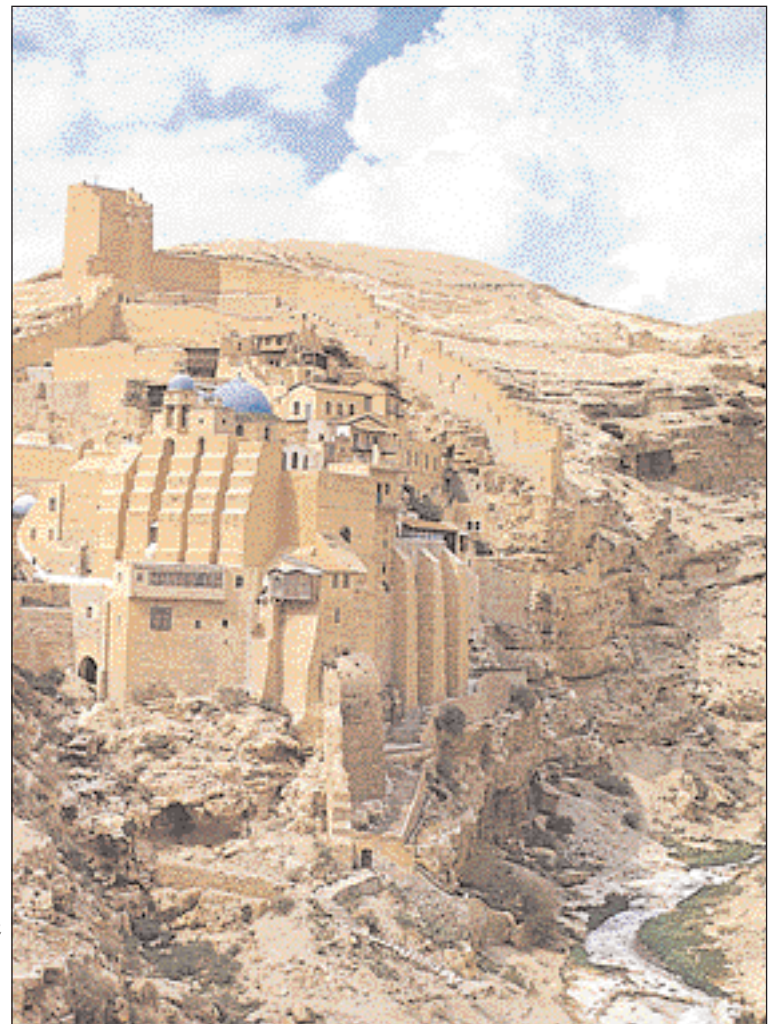
Σώμα πλασμένο από πηλό ή Δευκαλίωνος πέτρα, να, ακούμπησε σε κάθε ερείπιο, σε κάθε σαρκοφάγο θήκη, στα γονικά σου, κι είναι η εκεί σιγή πιο ζώσα. Πιο διονυσιακή η επιζητούμενη ησυχία, σιγή και ηρεμία, μετά την επιλεγμένη, ή επιβεβλημένη, βακχική, εκκωφαντική βουή της μέρας, της αποξένωσης και της καταστροφής.

Να, όλη η γη δική σου, σώμα, να δαμάσεις, να εγείρεις, να βεβηλώσεις, να καταστρέψεις, να μετασκηνώσεις, να μετοικήσεις, να αναζητήσεις νεότευκτη στέγη, δίπλα σε μηχανικές Κασταλίες που δε σιγούν ποτέ, μέσα σε αναθυμιάσεις που βοηθούν σε δυσοίονους χρυσμούς, μέσα σε όλα τα ορύγματα της γης, στα υγρά υπόγεια, καταγώγια, μέσα στα σκηνώματα, στα πεπερωμένα ανήλια, στα εμπορευματοποιημένα ρετιρέ, τέλεια αποσύρματα σκωρίας και αποσκηνώσεις ιδιωτών. Και pes, σώμα, ως λοξίας... Τι ομορφιά πάνω στη γη τα υψούμενα μέγαρα, οι βαβυλώνιοι πύργοι της Βαβέλ που ένα φτερό σιδερένιου ιέρακα σωριάζει, δημι-

▲ Η Καππαδοκία νηήρξε τον 11ο αιώνα οννοριακή επαρχία τον Βυζαντιόν κι αυτό έχει αφήσει σαφή ίχνη στις εκκλησίες της. Στις τοιχογραφίες είναι οχνές οι παραστάσεις πολεμικών αγίων, όπως ο άγιος Γεώργιος και, κυρίως, ο «μέγας απελάτης», ακρίτης μαχητής Άγιος Θεόδωρος, προσιάτης άγιος τον βυζαντινού μεσαιωνικού έπους. Τοιχογραφία σε εκκλησία στο Γιλανλί της Καππαδοκίας (πηγή: «Καππαδοκία. Ταξίδια στη χριστιανική Ανατολή», εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα).

► Παλαιστίνη. Το μοναστήρι τον αγίον Σάββα, στην απόκρημνη όχθη τον βιβλικού χειμάρρον των Κέδρων. Ο ιδρυτής τον μοναχός Σάββας, από την Καππαδοκία, εγκαταστάθηκε τον 5ο αιώνα, «μετά από ονράνια υπόδειξη», σε μια σπηλιά, πνήγα τον κατοπινού μοναστηριού. Είναι ενδιαφέρον ότι η εγκατάλειψη των εγκοομιών ονδέεται επανειλημμένα με εθελοούσια «κατάβαση» και εγκλεισμό στα μέγια της γης (πηγή: «Ο θησαυρός της Ορθοδοξίας», Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000).

Καταχανάδες

Ιστορίες από τα έγκατα της γης και τα ορυχεία του μύθου

ουργώνοντας όχι απλώς σύγχυση γλωσσών, αλλά αισθημάτων. Μέσα στην απόλυτη τύφλωση, ως ανακράξεις: Υπάρχουν και ωραία ερείπια... τάφοι κατοικητήρια, ζωές εν τάφω. Η σκοτεινή σιγή των εγκάτων, των σπηλαίων και μαγάρων, πλέον σφύζουσα και ανειμένη από τον δήθεν ταραχώδη δομημένο φλοιό της γης, μια επιφάνεια, ένα εϋθραυστο κέλυφος που αντανακλά ως φάρσα τις εκρήξεις των πυρήνων. Κι εσείς, αγρίμια κι αγριμάκια μου, πέστε μου πού 'ναι οι τόποι σας, γκρεμά και σπηλιάρακια; Τα γήινα γονικά σας...

Ιστορίες της κάτω γης

Ιστορίες «τρωγλοδυτικές» ως διγνηθώ, με πνεύματα, φαντάσματα, ασκπτες και αυτοκράτορες μέσα σε ορύγματα και μαγαράδες. Σπηλιές, μέγαρα, μαγαράδες.

Μαθαίνω, ψάχνοντας, πως μέγαρον αρχικά σήμαινε ορυγμα, σπηλιά, πηγάδι, καταβόθρα, υπόγεια πολιτεία. Αν και παραμένει πρόβλημα η ετυμολογία του, μπορεί ίσως να βοηθήσει η εμπλοκή της σημι-

τικής λέξης magar και magara, που πέρασε στα αραβικά, στα τουρκικά, αλλά και, ως μαγαράς, στα νεοελληνικά, και σημαίνει κοιλότητα βράχου, σπηλιά, ορυγμα, μεταλλείο, υπόγειο οίκημα αποθηκευτικής χρήσης, το αρχαίο μάγαρον, και, εν τέλει, αποθήκη πολλαπλώς αντίστοιχη του cava.

Οι περιοχές της παραευφράτιας και παρακαυκάσιας χώρας, γνωστές από τα πανάρχαια χρόνια για τα ορυχεία εξόρυξης και εμπορίας μετάλλων, για τις υπόγειες πολιτείες και αποθήκες τους (υπόγειοι και σπηλαιώδεις χώροι μαρτυρούνται στην Καππαδοκία, Κίλικία, Συρία, Παλαιστίνη, σε χρήση ακόμη και κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους ως ελαιοτριβεία, ληνοι και αποθήκες) μας οδηγούν να θεωρήσουμε ότι τόσο τα βυζαντινά μαγαρικά (αμφορείς ή σκεύη αποθήκευσης και μεταφοράς), όσο και το μαγαρίζω, πρέπει αρχικά να σχετίζονται με δραστηριότητες σε μαγαράδες, ορυχεία και υπόγεια εργαστήρια.

Σε ένα τέτοιο ορυγμα στην Αίγυπτο ή στην Καππαδοκία, ο άνθρωπος του θεού Ιωάννης διαλέγει για να ζήσει, να ασκηθεί και να τελειωθεί. Εφηβος εγκαταλείπει την οικογένειά του στα Κύβιστρα,

απέρχεται στα ενδότερα της ερήμου, όπου συναντά τον Αιγύπτιο άνδρα Φαρμουθή να κάθεται μέσα σε σπήλαιο και να τρέφεται από τους αγγέλους. Ο Ιωάννης, όμως, αντί σπηλιάς αποφασίζει, με τη σειρά του, να αφήσει πάντα τον κόσμο και τα του κόσμου, και βρίσκει φρέαρ άνυδρον και βαθύτατον μέχρι τριάντα οργιές, το οποίο επιλέγει ως κατοικητήριο. Εξακοντίζει τον εαυτό του μέσα στο βαθύτατον ορυγμα, το βαθύγειον φρέαρ – ό,τι πιο ρετιρέ στον κόσμο τούτο, με θέα την Εδέμ... Ομως, ακόμη κι εδώ, άνθρωποι, δαίμονες και θηρία δε θα τον αφήσουν ήσυχο. Ο Φαρμουθής, ή ο δαίμονας υποδύμενος τη μάνα του Ιωάννη, πάνω από το πηγάδι θα τον παρακαλούν να ανέβει και να σμίξει με τον κόσμο. Δαίμονες θα του ρίξουν σκοινιά ή θα γίνουν δράκοντες πολύμορφοι και θα ριφθούν στο πηγάδι να τον περισφίξουν.

Ταπεινώνοντας ο Ιωάννης τον εαυτό του στα έγκατα της γης, όταν θα έρθει η ώρα του θανάτου ο

▲ «Η Αβυσσός», πίνακας του Αλφόνς Μουσα. Μουσείο ντ' Οροαί, Παρίσι.

πάτος του φρέατος θα ανέβει στην επιφάνεια της γης ως ανυψωτικός ανελκυστήρας μεγάρων, για να πληρωθεί το ρηθέν «ο ταπεινών εαυτών υψωθήσεται». Ένας άλλος ασκητής, ο Χρυσίος, θα περιμένει στο χείλος του πηγαδιού όταν υψώθη η γη εκ του βάθους, και ασπάσθηκαν ο ένας τον άλλο με το άγιο φίλημα. Μετά από δέκα χρόνια μέσα στο πηγάδι, ο Ιωάννης θα αποδοθεί από το βάθος στον κόσμο, για να πεθάνει στον φλοιό της γης. Θα ταφεί δίπλα σε μέγα λίθο στο χείλος του πηγαδιού, για να συντελεσθεί η απόλυτη αντιστροφή, όπου ο θάνατος είναι η ζωή, είναι ανάβαση από τα έγκατα και όχι κατάβαση στη γη. Κι η πέτρα θα καλύψει το πηγάδι, και θα φυτρώσει μια φοινικιά, και, σύμφωνα με παραλλαγές του Βίου, αμέσως θα καρποφορήσει. Αν σε άλλες πλείστες περιπτώσεις, καταχανάδων, αμαρτω-

λών φονέων ή βρικόλακων, η γη κατακρατεί, λιώνει ή ξερνά ως άχθος τα ανθρώπινα σώματα που έδρασαν στην φλούδα της, εδώ υψώνει μεγαλόπρεπα όσα εν ζωή προτίμησαν, με συντριβή, τη σκοτεινή αγκαλιά της πλουτώνιας Δήμητρας.

Η σωζόμενη σε χειρόγραφο του 11ου αι. αυτή ιστορία του εγκατοικήσαντος Ιωάννη-Γιάννη σε βαθύ πηγάδι με φίδια και με δράκοντες, ο θάνατός του σε ερημιά πλάι σε πηγή και πέτρα, όπου μια κυδωνίτσα, μπλιά ή φοινικιά καρποφορεί, τοποθετούμενη στις ερημιάς τα μέρη, κάπου μεταξύ Αιγύπτου και Καππαδοκίας, αποτελεί την αρχαιότερη –γεωγραφικά, θεματικά και ως προς το όνομα του ήρωος– όμοια μαρτυρία του γνωστού δημοτικού τραγουδιού τού Γιάννη στην ερημιά και των εννιά αδελφών στον πόλεμο:

Οι τέσσερις κι οι πέντε, οι εννιά αδελφοί,
τον πόλεμον εκούσαν κι αρματώθησαν.

Στο δρόμο που πηγαίνουν εδιψάσασι,
βρίσκουν ένα πηγάδι σαράντα οργιές βαθύ.

Σε πολλές παραλλαγές αυτών των τραγουδιών το φρέαρ καλείται «του Αϊ-Γιάννη το πηγάδι», «αϊγιαννικό (ή του δράκου το) πηγάδι», σε άλλες κατοικεί μέσα του η Πηγαδίστρα, Νεράιδα, Λάμια, το στοιχειό, θεριό του πηγαδιού, ή της Σαλονίκης το θεριό, που μεταμορφώνεται σε κορίτσι-Κίρκη και περιμένει το θύμα της να το σκλαβώσει, να το κατακρατήσει, να το πνίξει μέσα στο θεριόνερο της ξενιτιάς.

Στον Βίο, βέβαια, κι όχι χωρίς λόγο, το πηγάδι είναι ξερό, ξεροπήγαδο, και δεν επιλέγεται για το νερό του, αλλά για κατοικία. Τούτο μάς επιτρέπει να το συσχετίσουμε με τα βαθιά ορύγματα σαν πηγάδια που απαντώνται στην Καππαδοκία, και μάλιστα στις υπόγειες πολιτείες της. Κι οι πολέμαρχοι και ταξιδευτές, που τον Μάη μήνα μίσειψαν για τα ξένα και τα μακρινά, ύστερα από σαράντα τόσο μέρες –στις μέρες του Αϊ-Γιαννιού, στις μαγικές τροπές του βασιλέα ήλιου, μέσα στον θεριστή, καυτό Ιούνιο– διψασμένοι σταματούν σε πηγάδι μαγικό, πηγάδι απύθμενο όσο κι η νοσταλγία κι η δίψα τους. Κι ο νόστος θα πνίγει σε νερό κόκκινο και μαύρο και φαρμακερό.

Το θέμα του τραγουδιού με τα στοιχεία των λιμνών, ποταμών, πηγαδιών και τα τεχνάσματά τους είναι κοινό σε όλους τους λαούς και τόπους και σε όλες τις εποχές. Η ρωμαϊκή καθ' ημάς εκδοχή περιέχει στοιχεία και στοιχεία που μαρτυρούν τη βυζαντινή, ακριτική του φάση μέσα στη ροή του χρόνου. Είναι σχεδόν βέβαιο, διασταυρωνόμενο και από μουσουλμανικές πηγές, ότι στα βυζαντινά χρόνια η άνυδρη, ερημική περιοχή της Καππαδοκίας με τα όντως άπατα, σαράντα και εκατό οργιές, πηγάδια της, τις δαιδαλώδεις υπόγειες πολιτείες της, τους εγκαταλελειμμένους μαγαράδες, τα στοιχειωμένα ματαμίρ των Αράβων, αποτελούσε την κατεξοχήν στοιχειωμένη χώρα, που οι στρατοκόποι κι οι πολεμιστές την αντιμετώπιζαν με δέος. Από τους μαγαράδες, τα μαγεμένα πηγάδια, υπόγεια κατοικητήρια, μεταλλεία και δαιδαλώδη σπήλαια περνούσε η φημισμένη για την επικινδυνότητά της πολεμική στρατά του Μαυριανού και Μαυρογιάννη. Η περιοχή υπήρξε μοιραία για μυθικούς ήρωες, στρατηλάτες, αυτοκράτορες και στρατιώτες, και τόπος κατοίκησης πληθυσμών και άσκησης μοναχών – ή, έστω, ως τέτοια αποδόθηκε στον Βίο του Ιωάννη του εν φρέατι ασκήσαντος και τελειωθέντος.

Ο Αλέξιος και ο μαγαράς της Αραγώνας

Στην ίδια περιοχή τοποθετείται και η ιστορία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118), σύμφωνα με την οποία ο

αυτοκράτορας θάφτηκε ζωντανός μέσα σε ορυχείο, σ' ένα μαγαρά εξόρυξης χρυσού και αργύρου, και σώθηκε θαυματοουργά. Πρόκειται για παλαιότερο γνωστό θέμα που, με προέλευση την Ανατολή, πέρασε στη Δύση, όπου και μόνο –μαζί με την αιθιοπική παραλλαγή– μας διασώζεται, και αναφέρεται στη θαυματοργική διάσωση των μεταλλωρύχων που εγκλωβίζονται, μετά την κατάρρευση στοάς ορυχείου. Αποδόθηκε σε συμβάντα ορυχείων στη Γερμανία, στην Ισπανία, στο Κόμο της Ιταλίας, στη Γκρενόμπλ της Γαλλίας, και διατηρεί κατά περίπτωση παραλλαγμένα γεωγραφικά ή θεματικά στοιχεία που μαρτυρούν τη βυζαντινή του αρχική προέλευση, όπως και τη μεταγενέστερη εμπλοκή του Αλέξιου Κομνηνού.

Αν και στις περισσότερες παραλλαγές ο ήρωας είναι ανώνυμος, σε κάποιες (γαλλική, ισπανική) διατηρείται, σχετικώς παραλλαγμένη, η αναφορά στον αυτοκράτορα Αλέξιο και στη γυναίκα του, Ειρήνη Δούκα, αλλά και στην Καππαδοκία, στα ορυχεία της Αράγκενας, που γίνεται Αργέντενα, λόγω αργύρου (το ασήμι του Αγάππου Λάνδου, που αντιγράφει τη λατινική παράδοση), και ακολούθως Αραγόνα. Το πώς ο Αλέξιος ενεπλάκη σε έναν τέτοιο θρύλο είναι μια άλλη υπόθεση, που χρήζει ιστορικής και οικονομικής ερμηνείας σχετικής με τον βίο και την πολιτεία του αυτοκράτορα στα χρόνια των πρώτων σταυροφοριών, και μάλιστα της δράσης του στον μικρασιατικό χώρο. Αυτό που μας ενδιαφέρει εν προκειμένω είναι ότι το ορυχείο καταρρέει και εγκλωβίζει στα σπλάχνα του τον ανώνυμο μεταλλωρύχο, ή τον αυτοκράτορα Αλέξιο, και γίνεται το αθέλητο κατοικητήριο για εβδομάδες, μήνες ή και χρόνο ολόκληρο. Οι προσφορές –άρτος, οίνος και έλαιον– της ευσεβούς συζύγου Ειρήνης στον ναό, μεταφέρονται θαυματοουργά, για τροφή και για φωτισμό, στη σκοτεινή, αποφραγμένη γαλαρία. Οι μαγαράδες μετατρέπονται έτσι σε θαυματοουργά μέγαρα, κι όταν αργότερα διασώζονται οι εγκλωβισμένοι και αποδίδονται στο φως του ήλιου, επισφραγίζεται και παραμυθιακά η ετυμολογική σχέση του φωτεινού μεγάρου με τον σκοτεινό μαγαρά, η αδιάλειπτη σχέση, ή αντίθεση, των υπό την γην δυνάμεων με τις δυνάμεις του φωτός, της υπό την γην συντήρησης και δράσης με την ανάσταση και τη Ζωή.

Καταχανάδες καταχθόνιοι

Και τα καταχθόνια όντα, ως οικουροί όφεις της Μητέρας Γαίας που τρέφονται και εξευμενίζονται, μέσα από τις οπές και τα ορύγματα (τα ελευσίνια μέγαρα, τους μαγαράδες της γης), με αίμα από σφάγια, με μέλι, γάλα και κρασί στις κοές, δεν περιλαμβάνουν μόνον τους νεκρούς, κατοικομένους ή ζωντανούς, ξεστρατισμένους και αποκλεισμένους, μα και την ενδιάμεση κατάσταση των κακανθρωπισμένων σαρκωμένων, των καταχανάδων βρικολάκων. Κι οι καταχανάδες –υποβάλλοντες εξ ονόματος την υγρασία

και καταχνηά–, τα καταχθόνια, τα κατοικόμενα, κατακαμένα και κατακωμένα σώματα που, όμως, η Γη αρνείται να δεχθεί και να αφομοιώσει και που καμία κοή ή μνημόσυνο δεν τα θυμάται, βγαίνουν, λέει, τις νύκτες σε αναζήτηση. Και γι' άλλους είναι τρόμος και γι' άλλους αποτρόπαια καταχνη, περιγελως. Τουλούμια, ασκοί, ευρύχωρες γαστέρες, που χωρούν όσο είκοσι φορτώματα σταφύλια, με τα χέρια τους αίμα, λάσπη και κόματα οργώνουν στην απάνω γη, αποζητώντας ικμάδα. Πίνουν το λάδι των νεκρών στα κοιμητήρια, βυζαίνουν γίδες, ρουφούν αποπλύματα, βούρκα και αίματα, και μόνο ένα παλούκι

στην κοιλιά αν μπηκτεί, τους αδειάζει... Και ρέει οχετός που μαγαρίζει.

Παντρεύονται στην απάνω γη, γεννοβολούν, εμπορεύονται, είναι τσαγκάρηδες και κρασοπούλοι... είναι κυβερνήτες, επιχειρηματίες, έμποροι όπλων, μεγαλογιατροί, δικηγόροι, ιδιοκτήτες μεγάρων... είναι παπάδες, καθηγητές, ερευνητές, δημοσιογράφοι, καλλιτέχνες.

Αγρίμια και αγριμάκια μου, λάφια μου μερωμένα, κουράστηκα, βαρέθηκα να ζω με σαρκωμένους, με καταχανάδες, μαγαρισμένους καταχανάς κι εγώ. Λυτρώστε με, καλέστε με να 'ρθώ, ως άλλος Κωνσταντής από τη Βαβυλώνα, στην ομορφιά της γης, να

'ρθώ στα σπλιεράκια σας, να 'ρθώ στα γονικά σας...

Και υψώθη η γη εκ του βάθους και ασπάρσθηκαν με το άγιο φίλημα. ❀

Βιβλιογραφία:

Ηλ. Αναγνωστάκης, «Επτά Ημέρες», 3 Ιουνίου 2001, σ. 11-13.

Ηλ. Αναγνωστάκης, *Μέγαρα και Βυζάντιο, Οίνον ιστορώ II. Μεγαρίς η αμπελοοινική της ιστορία*, Αθήνα 2002, σ. 55-71.

Για τα αγιολογικά: Byzantion 29-30 (1959-60), σ.187-205· Byzantion 31 (1961), σ. 403-412· F. Halkin, «Inédits Byzantins», Βρυξέλλες 1963, σ. 261-282.

► **Τεράστιος «μασιμιάς», υπερδομή από πλίνθους πάνω από υπόγειο δίκτυο στοών και ταφικών θαλάμων στην περιοχή Μαϊνιούμ, Αίγυπτος, αρχές 3ης χιλιετίας π.Χ. (πηγή: T.G.H. James, «Ancient Egypt», Gild Publishing, London).**

◄ **Η ιδέα ότι η κατακρήμνιση στα τάρταρα, ως τιμωρία, δεν είναι παρά αναγκαίο επεισόδιο στην πορεία προς την εξιλέωση συναντιείται σε πολλούς λαούς και εποχές. Στην εικόνα, το Πανδαιμόνιον, η μητρόπολη των Εκπεσόντων Αγγέλων στα έγκατα της γης. Πίνακας του Τζον Μάρτιν (περ. 1840) εμπνευσμένος από το μνημειώδες ποίημα του Τζον Μίλιον «Ο Απωλεσθείς Παράδεισος».**

«Περί όρων γης»

◀ Η φιλονικία κατά την καταμέτρηση της γης. Βιβλικό επεισόδιο από τον Ιησού τον Ναυή και τον διαμοιρασμό της γης μεταξύ των φυλών Ισραήλ, μετά την κατάκτηση της γης Χαναάν. Μικρογραφία χειρογράφου του 14ου αι. Αγίου Όρους, Μονή Βατοπαιδίου.

▼ Μεσοποταμιακός λίθος-ορόσημο, 2η χιλιετία π.Χ. Οι πέτρες αυτές («κουντούρον») είχαν ομιλεμένο το όνομα του ιδιοκτήτη της γης και σύμβολα δηλωτικά θεϊκής επιβεβαίωσης της κυριότητας. Στην κορυφή, κεντρικά, ο μηνίσκος του οεληνιακού θεού Σιν, αριστερά το αγνό άστρο της Ισιάρ, δεξιά ο δίσκος του ηλιακού θεού Σαμάς. Τέλος, η χελώνα, σύμβολο κοσμικής σταθερότητας.

Του Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗ

ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΓΗΣ η λαογραφία μπορεί να το αντικρίσει με δύο κύριους τρόπους: ευρύτερα ανθρωπολογικά, μέσω της κοινής σε όλους τους λαούς παράστασης της ως της «παμμήτορος γαίας», η οποία προσφέρει τα πάντα και τα παίρνει, αλλά για να τα ξαναδώσει, σε ένα ατελείωτο δούναι και λαβείν, και ειδικότερα ιστορικά, με την εκδοχή της γης ως αναγκαίας προϋπόθεσης για την εδραίωση και ανάπτυξη της κοινωνικής ζωής ομάδων και ατόμων. Η συνθήκη αυτή συνεπάγεται την αδήριτη πραγματικότητα της κατοχής γης, από άτομα και ομάδες. Μερίδιο γαιοκτησίας διεκδικούν, τουλάχιστον σε αρχαιότερους πολιτισμούς, και αυτοί οι θεοί, με τα ιερά άλση, τα *τεμένη*, τα διάφορα άβατα για τους θνητούς. Δεν υπάρχουν μόνο ιδιοκτήτες άνθρωποι. Υπάρχουν και ιδιοκτήτες θεοί: έτσι τουλάχιστον τους θέλησαν οι άνθρωποι, ίσως για να ιεροποιήσουν τη δική τους τάση και ορμή για ιδιοκτησία...

Η πρώτη εκδοχή, η ανθρωπολογική, έχει γίνει πολλές φορές αντικείμενο μελέτης των συναφών επιστημών. Όμως εξάπτει και την ποιητική έμπνευση και δημιουργία ήδη από την αρχαιότητα, αλλά και με ανανεωμένο το ενδιαφέρον αφότου ο J. K. Frazer εξέδωσε το πολύτομο μνημει-

ώδες έργο του *The golden Bough* (Το χρυσό κλαδί)¹.

Δεν θα επιμείνω στο πολύ συζητημένο, όπως είπα, θέμα της λατρείας της γης ως μάνας γης, περιοριζόμενος, σχεδόν τυχαία, σε μια αναφορά, σε μια χειρονομία, που ανάλογή της απαντάται άλλωστε σε πλείστους λαούς. Κορίτσια που ήθελαν να μάθουν σχετικά με τον γάμο τους, αν, τότε, ποιον κ.λπ. θα παντρευόνταν, εκτός των άλλων επικοινωνούσαν με τη γη και τους θεούς ή τη θεοποιημένη δύναμή της, ψαύοντας το έδαφος ή κάνοντας κάποια άλλη σχετική κίνηση. Π.χ., «πολλαχού της Γερμανίας», όπως σημείωνε ο Νικόλαος Πολίτς², τη νύχτα του αγίου Ανδρέου ή την παραμονή της Πρωτοχρονιάς, ώρα μεσάνυχτα, πήγαιναν τα κορίτσια «εν σιωπή» στον κήπο και κουνούσαν τον φράχτη λέγοντας ορισμένες επωδούς, όπως: «Φράχτη, σε κουνώ, Αγία Ανδρέα, σε παρακαλώ, κάμε να γαβγίσει το σκυλάκι του πολυαγαπημένου μου». Αν, ενόσω γινόταν αυτό, ακουγόταν κάποια «υλακή», ήταν «σημείον» πως ο αγαπημένος της θα την παντρευόταν. Θυμάμαι –και θυμίζω– και την υπέροχη αναφώνηση από τις *Χοφόρες*: «*ιώ γαία, μαία!*».

«Τούτη η γη που την πατούμε...»

Το δημοτικό τραγούδι (το ελληνικό τουλάχιστον) με τον προηγμένο συ-

ναισθηματισμό του, συγκερασμένον με εξίσου ισχυρόν ορθολογισμό³, απομακρύνεται από την πρωτογενή αισιοδοξία των αρχαίων δοξασιών, βλέποντες και τη γη ως τον χώρο που «τρώνει» αμετάκλητα τον άνθρωπο – εκεί, στον κάτω (από τη γη) κόσμο εδρεύει ο ακόρεστος Αδης. Αυτό παρακινεί και στην καλλιέργεια μιας επικούρειας διάθεσης. Στίχοι, όπως οι επόμενοι έγιναν παροιμιακοί: «τούτη η γη που θα μας φάει / βάρ’τε της κλωτσιές να πάει». Πράγματι, ο Πολίτης τους συμπεριέλαβε στο corpus των παροιμιών, σχολιάζοντας κιόλας: «Πρέπει να χορεύωμεν μέχρις ότου επελθών καταλάβει ημάς ο θάνατος»⁴. Και σε άλλο σημείο ο ίδιος σημειώνει⁵: «η ιδέα του αναποδράστου του θανάτου δεν προκαλεί αισθήματα συντριβής και απογνώσεως, αλλά παρορμά εις απόλαυσιν της ζωής και εις χαράν· χαρήτε νιοι, χαρήτε νιες / τα δροσερά σας νιάτα / γιατί θε να ’λθει ένας καιρός / να σας τα φαγ’ η πλάκα, λέει το δημώδες άσμα, επαναλαμβάνον γνώμην πολλακώς ειρημένην υπό αρχαίων ποιητών, οίον υπό του κωμωδοποιού Αμφιδος: “Πίνε, παιξε· θνητός ο βίος, ολίγος ο επί γης χρόνος· αθάνατος ο θάνατός εστιν / αν άπαξ τις θάνη”».

Πλούσιο όμως υλικό προσφέρει ο λαϊκός πολιτισμός και για το άλλο αντίκρισμα του θέματος της γης, το ιστορικό. Η έλλειψη ζωτικού χώρου, του Lebensraum, έννοιας που απέβη εφιαλτική στην ιστορία του ναζιστικού επεκτατισμού, προκαλεί σκληρές συγκρούσεις. Από μια τέτοια πραγματικότητα επιβλήθηκαν, π.χ., στον αγροτικό χώρο οι οροθεσίες και οι βοσκοαπογορεύσεις⁶. Τα σύνορα κτημάτων, βοσκοτόπων, χωραφιών βάφθηκαν πολλές φορές, και βάφονται, με αίμα. Το πράγμα καταγράφεται και στον Τύπο, όπου τίτλοι ρεπορτάζ, όπως οι ακόλουθοι είναι συνήθεις: «Σκότωσε πατέρα οκτώ παιδιών για τη βοσκή προβάτων»⁷, «Για ένα χω-

ράφι σκότωσε με σκάγια συγχωριανό του»⁸.

Μνημόνευσα πιο πάνω τα ξεχωρισμένα αποκλειστικά για θεούς και δαίμονες τμήματα της (αυτό δηλώνει και η λέξη *τέμενος*, από το ρήμα *τέμνω*), σχετικά με τα οποία δεν ισχύουν μόνο ρητές απαγορεύσεις εισόδου, χρήσεως κ.λπ. Επενδύονται αυτές και από συναφείς μυθικές παραστάσεις, μια συνοπτική έκφραση των οποίων αποτελεί ο *genius loci*, ο δαίμων του τόπου. Με ποικίλη φαινομενολογία. Ίσως ένα παράδειγμα μπορώ να εντοπίσω στον *Οιδίποδα επί Κολωνών*. Ο τραγικός ήρωας, που έχει φτάσει οδηγούμενος από την Αντιγόνη εκεί, κάθεται σε μια πέτρα να ξεκουραστεί. Όμως, ένας από τον τόπο που τον βλέπει, τον προτρέπει να σπκωθεί αμέσως, κάθετα σε μέρος που απαγορεύεται να το πατάει θνητός, είναι για τους θνητούς και από τους θνητούς «άθικτος ουδ’ οικητός», ανήκει στις φοβερές θεές «Γης τε και Σκότους», τις Ευμενίδες (Ερινύες). Και πιο πέρα, ο χορός των γερόντων θα πει ότι ο άνθρωπος αυτός (ο Οιδίποδας) σίγουρα είναι ξένος, διαφορετικά δεν θα έμπαινε στο απάτητο εκείνο «άλσος» των θεών (πιο κάτω το λέει και «τέμενος»), τις οποίες τρέμουν και να ονομάσουν

και, όταν οι άνθρωποι περνούν από το μέρος εκείνο, το προσπερνούν χωρίς καν να κοιτάξουν προς τα εκεί, χωρίς να βγάλουν μιλιά («αδέρκτως» και «αφώνως»).

Στοιχεία και στοιχειωμένοι τόποι

Ίσως πολύ μακριά από την έννοια του δαίμονος του τόπου (*genius loci*) δεν είναι και διάφορα πλάσματα της νεοελληνικής λαϊκής μυθολογίας, έστω

και αν σε μερικά από αυτά, λόγω της στενής σχέσης που υπάρχει στο ζευγάρι χώρου και χρόνου και στη λαϊκή σκέψη και φαντασία, γίνεται μια μετάθεση από την κτήση, την ιδιοκτησία του χώρου,

στην ιδιοκτησία του χρόνου· ή, για να το πω και έτσι, εμβαπτίζεται ο χώρος μέσα στον χρόνο τους: υπάρχουν πολλά νύκτια δαιμονικά όντα που «πειράζουν», κυνηγούν, καταδιώκουν όποιους μπαίνουν και παραβιάζουν τον χώρο, ο οποίος, λόγω του χρόνου (της νύκτας), έχει περιέλθει στην κτήση τους, στην κατοχή τους. Διακεκριμένα τέτοια δαιμόνια είναι οι καλικάντζαροι· υπάρχουν όμως και

άλλα: χαμοδράκια, ανασκελάδες...

Η λαϊκή μυθολογία κάνει αναφορά και σε «στοιχειωμένους τόπους», όπου τα στοιχεία που ενοικούν προβάλλουν τον προστατευτικό, αγαθοποιό τελικά ρόλο τους, δεν είναι οι σκαιίοι ιδιοκτήτες: «στοιχεία έχουν τα σπίτια, οι σπηλιές, τα χωράφια, τα πηγάδια (...). Δεν πειράζουν τους ανθρώπους του σπιτιού, το εναντίο μάλιστα, φέρνουν ευτυχία». Γι’ αυτό και οι άνθρωποι πρέπει ανάλογα να φέρονται: «οι νοικοκυράδες πρέπει να φροντίζουν αποβραδís να είναι γεμάτες νερό οι στάμνες στο σπίτι. Γιατί αν διψάσει το στοιχείο και δεν βρει νερό να πει, πνίγει όλους όσους κοιμούνται στο σπίτι».

Εδώ νομίζω πως μπορώ να μνημονεύσω και τις παραδόσεις για «θησαυρούς και αράπηδες», όπως επιγράφει την εικοστήν από τις 39 κατηγορίες παραδόσεων που συγκέντρωσε ο Πολίτης (ο Πολίτης, ξανά!). Βέβαια οι παραδόσεις αυτές είχαν άλλην αφορμή για να πλαστούν, πραγματικά περιστατικά: «η περί υπάρξεως θησαυρών πίστις είναι κοινοτάτη, ενισχυομένη άλλως και υπό της ευρέσεως κατά καιρούς αγγείων περιεχόντων νομίσματα ή χρυσών ή άλλων πολυτίμων αντικειμένων εντός τάφων μάλιστα». Αλλά τέτοιες παραδόσεις μαρτυρούνται ήδη από τους αρχαίους χρόνους. Επειδή εξάλλου τέτοια ευρήματα δεν γίνονται κάθε μέρα, τη σπανιότητα και τη δυσκολία της ανεύρεσης των θησαυ-

Για τη γη στη λαϊκή μυθολογία και για το χώμα που είναι χρυσάφι...

► *Ξωτικά, νεράιδες, όντα υπερφυσικά κάθε λογής «στοιχειώνον» τους τόπους όπου ακούγεται για κρυμμένους θησαυρούς. Σε όλο τον κόσμο οι λαοί έχουν πλάσει ιστορίες που μιλούν για τους φύλακες του θησαυρού και τα μύρια πάθη όποιον τόλμησε να παραβιάσει τον μυστικό τους τόπο (πηγή: Brian Frond, Alan Lee, «Fairies», edit. David Larkin).*

▲ *Genii Loci*, ελαιογραφία του Νίκου Χατζικηρυκιάκου Γκίκα, 1970. Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη. *Genius loci* («δαίμων του τόπου») ονόμαζαν οι Ρωμαίοι το «στοιχειό», το «ζωτικό», τη «δύναμη» που, σύμφωνα με μια πανάρχαιη λαϊκή πεποίθηση, ενυπάρχει σε συγκεκριμένα φυσικά αντικείμενα ή τόπους και τους χαρίζει μian ανεξήγητη ιδιαιτερότητα.

ρών, όπως σημειώνει ο μεγάλος λαογράφος, «η φαντασία του λαού αποδίδει εις την φρουρησιν αυτών υπό θηρίων, στοιχείων ή άλλων υπερφυσικών όντων», ώστε να καθιστάται αναγκαία η προσφυγή σε μαγανείες ή μυστηριώδεις τελετές για την απόκτησή τους. Έτσι, σε πολλές παραδόσεις αναφέρεται ότι για να γίνει ο ενδιαφερόμενος κάτοχος του θησαυρού, πρέπει να προβεί σε ανθρωποθυσία. Σύμφωνα με μια τέτοια παλαιά παράδοση από την Τήνο, «ένας σκότωσε το παιδί του για να βάψει τα λεφτά (που βρήκε), επειδή πρέπει όποια λεφτά βρει κανείς να τα βάψει με αίμα, ότινος και αν είναι». Σε άλλες παραδόσεις γίνεται υποκατάσταση του ανθρώπου από κόκκορα (όπως συνέβη και στο χτίσιμο οικοδομημάτων και, βέβαια, σπιτιών). Αλλά και η σολωμονική παράγγελλε σε όποιον έβρισκε θησαυρό, για να μην τον βλάψει το στοιχείο που τον «κρατούσε», να αφήσει λίγο από το αίμα του στον τόπο που βρέθηκε ο θησαυρός.

Γη και αίμα

Υπάρχει μια μακρινή σχέση του αίματος αυτού με το αίμα που χύνεται κατά τη διεκδίκηση της ιδιοκτησίας στα όρια των χωραφιών και των κτημάτων, στους «όρους γης». Και νομίζω,

ότι σε ένα μεταφορικό επίπεδο μπορούμε να πούμε πως στις παραδόσεις αυτές δεν πρόκειται τελικά για τους θησαυρούς που κρύβονται μέσα στη γη, αλλά για τον θησαυρό που είναι η ίδια η γη: όποιος έχει γη, έχει θησαυρό· τόσο δυσάποκτητο μάλιστα πολλές φορές, ώστε να είναι ανάγκη να χυθεί αίμα – και βέβαια ο αράπης, το θηρίο ή το στοιχείο είναι ο αντίδικος, τρόπον τινά, αυτός που δεν αφήνει και δεν θέλει να του τον πάρουν: «στο κάστρο της Κυρα-Ρήνης είναι κρυμμένα τρία πιθάκια, τα δύο γιομάτα φλωριά, το άλλο γιομάτο φίδια, που φυλάν τα φλωριά μέρα και νύχτα».

Ο Πλούταρχος, στο *Περί των υπό του θείου βραδέως τιμωρουμένων*, αναφέρει πως όταν ο Κροίσος έστειλε τον Αίσωπο με πολύ χρυσάφι στους Δελφούς να κάνει λαμπρές θυσίες στον Απόλλωνα και να μοιράσει σε κάθε πολίτη τέσσερις ασπμένιες μνες, εκείνος ονειδισε τους πολίτες που, μην έχοντας γη να καλλιεργούν, θα πέθαιναν από την πείνα αν έλειπαν οι θυσίες και τα δώρα που τους χάριζαν όσοι ξένοι έτρεχαν να προσκυνήσουν τον Απόλλωνα (ο Αίσωπος εξόργισε με αυτά που είπε τους ιερείς, οι οποίοι και τον γκρέμισαν από το βουνό). Ίσως και εδώ, τελικά, ο μύθος «δηλοί» ότι η γη είναι, ως αξία, πάνω και από το χρυσάφι και

τους αμύθητους θησαυρούς που συσσωρεύονταν στους Δελφούς. ❀

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Στα ελληνικά –στην πολύ σημαντική μετάφραση που έδωσε ο εκδοτικός οίκος Εκάτη, 1990 κ.ε., εκατό χρόνια από την πρώτη έκδοση του έργου στην Αγγλία– ο τίτλος «The Golden Bough» αποδόθηκε ως «Ο χρυσός κλώνος». Από το έργο αυτό άντλησε ο Ελισοτ όταν συνέθεσε την «Ερημη Χώρα». Η αμφισβήτηση του έργου του Φρέιζερ από τους πολύ αυστηρούς μεταγενέστερους ανθρωπολόγους έχει αρχίσει να υποχωρεί, η σπουδαία συμβολή του στο άνοιγμα των οριζώντων της εθνολογίας ή κοινωνικής ανθρωπολογίας, αλλά και ως συνεχούς και πολλαπλού ερεθίσματος με ποιητική δημιουργία, αναγνωρίζεται πάλι σιγά σιγά. Δεν είναι χωρίς σημασία ότι στη Γαλλία «Ο Χρυσός Κλώνος» επανεκδόθηκε το 1981 (είχε ήδη μεταφραστεί στη δεκαετία του 1930).
2. Βλ. Λαογραφία, τ. 3ος, σ. 42.
3. Βλ. Μ. Γ. Μερακλή, «Τα παραμύθια μας», 1974, ανατ. 2001 από τις εκδόσεις «Εντός».
4. «Παροιμία», τ. 3, σ. 629.
5. Ο.π., σ. 479.
6. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του καθηγητή Δημ. Σ. Λουζιάτου, «Αγροτικά σήματα βοσκοπαγορεύσεων στον ελληνικό χώρο», δημοσιευμένο στον 31ο τόμο της Λαογραφίας.
7. «Η Καθημερινή» 30.10.80.
8. «Το Βήμα» 9.12.80.

Ο βλαστικός δαίμονας

Του Γ. Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΪΔΗ

ΣΤΗ ΛΑΪΚΗ λατρεία των αρχαίων Ελλήνων ιδιαίτερη θέση είχαν οι μικροθεότητες της βλάστησης, δαίμονες που συνδέονταν με τη γονιμότητα της γης. Η πίστη στις δυνάμεις αυτές υπήρξε τόσο βαθιά ριζωμένη, ώστε να φτάσει ως απόπνοχος μέχρι τους νεότερους χρόνους, μέσα από απλές εθιμικές εκδηλώσεις ή πιο σύνθετα δρώμενα.

Ιδιαίτερα ο κύκλος παραγωγής των δημητριακών, από τη σπορά μέχρι τον αλωνισμό, περιβαλλόταν, και εν μέρει εξακολουθεί να περιβάλλεται, από ενδιαφέρουσα εθιμολογία, που, όπως και στην πρωτογενή μορφή της, αποσκοπούσε στην πλούσια σοδειά.

Ένα γνωστό και διαδεδομένο έθιμο συνδεόταν με το τέλος του θερισμού, οπότε οι θεριστές πετούσαν τα δρεπάνιά τους ψηλά, φωνάζοντας «πάστε τον, πάστε τον», σαν κάτι αόρατο να ξεφεύγει τρέχοντας. Συνηθίζονταν και σχετικές παραστάσεις, όπως στην Κύπρο το παιγνίδι του λαγού και του κυνηγού, στο οποίο πρωταγωνιστούσαν δύο θεριστές και ο κυνηγός προσποιούταν ότι σκότωνε τον λαγό. Βάση των ενεργειών αυτών, παρατηρεί ο Γ. Α. Μέγας, είναι «η δοξασία ότι κάποιο πνεύμα, έχον σχέσιν με τον σίτον, επισημαίνεται εις τον θεριζόμενον αγρόν υπό την μορφήν λαγού ή άλλου ζώου... Είναι ο κορηνγός της συγκομιδής, ο δαίμων του σίτου» όπου επιχειρείται ο φόνος του φανταστικού ζώου, τούτο γίνεται «ίνα η ενοικούσα εν αυτώ δύναμις διατηρηθῆ ακεραία και μεταδοθῆ εν ὅλῃ της τη ακμῆ, προλαμβανόμενης της εκ του φυσικού μαρασμού και του θανάτου προερχομένης εξασθενήσεως».

Η ιδέα του βλαστικού δαίμονος, με την απροσδιόριστη έννοια της «δύναμης» που ανοικεί στο χωράφι, διακρίνεται στη συνήθεια να αφήνουν οι θεριστές μερικά στάχυα αθέριστα (δράκος, του ζευγολάτη τα γένεια, ξεθήρι, τυχερό του χωραφιού κ.ά. ονομασίες) στο τελευταίο χωράφι (για χαρά του χωραφιού, όπως λένουν), ακριβώς για να κρατηθεί εκεί ὅλη η γονιμότητά του, που συγκεντρώνεται στα τελευταία αυτά στάχυα, υποχωρώντας προοδευτικά από τα άλλα, καθώς προχωρεί ο θερισμός.

Γνωστή είναι επίσης η συνήθεια,

Απόπνοχος της αρχαίας πίστης στη γονιμική δύναμη της γης

όταν αποθερίσουν, να πλέκουν από το τελευταίο δράγμα των σταχυών μια δέσμη (σταυρός, χτένι, ψαθί), την οποία αναρτούν στο εικονοστάσι του σπιτιού ως «αγιωτικό», ως κάτι που έχει θρησκευτική έννοια και δύναμη. Όταν έλθει ο καιρός της σποράς, πηγαίνουν στην εκκλησία, την ημέρα της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου), τους σπόρους από τη δέσμη αυτή, και, αφού ευλογηθούν, τους αναμειγνύουν με τον σπόρο της χρονιάς. Επανέρχεται έτσι η βλαστική δύναμη στο χωράφι, παραμένοντας πάντοτε ζωηρή, σαν ένα πνεύμα ευετηρίας που κάθε χρόνο αναζωογονείται.

Εμφανής προσωποποίηση του βλαστικού δαίμονα γίνεται σε νεοελληνικά ευετηρικά δρώμενα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον θρακικό «Καλόγερο» τη Δευτέρα της Τυρινής. Το δρώμενο περιλαμβάνει αγερμούς σ' ὅλο το χωριό, εικονική αροτρίαση και μιμητική σπορά, και ακόμα «θανάτωση» του πρωταγωνιστή και σύρσιμο του σώματός του πάνω στο πριν από λίγο οργωμένο και σπαρμένο έδαφος, με προφανή την επιδίωξη να παραμείνει εκεί ὅλη η βλαστική και καρποφόρα δύναμη που συμβολίζει ο Καλόγερος (Καλός Γέρος), ο οποίος στη συνέχεια «ανασταίνεται». Εικονική αροτρίαση και μιμητική σπορά συνηθίζεται και σε άλλα δρώμενα, ως να επιδιώκεται έτσι ομοιοπαθητικά («το ὅμοιον διά του ὁμοίου») η ενεργοποίηση του βλαστικού δαίμονα.

Προσωποποίηση του πνεύματος της βλάστησης και καρποφορίας γίνεται και στη λεγόμενη «Τζαμάλα» στη Θράκη, επίσης κατά την περίοδο της σποράς (βλ. «Επτά Ημέρες» 7 Οκτ. 2001), ιδιαίτερα όμως σε δρώμενα της ανοιξιότικης περιόδου, με μορφή παιχνιδιού, όπως στον «Ζαφείρη» της Ηπείρου (βλ. «Επτά Ημέρες» 6 Μαΐου 2001), με κυρίαρχο και εδώ το στοιχείο του θανάτου και της ανάστασης, στοιχείο που υπάρχει και στο «Φουσκοδέντρι», πρωτομαγιάτικο έθιμο στην Καστανιά Στυμφαλίδας. Εκεί, ένα παιδί παρίστανε το πεθαμένο και ξαφνικά ανασταίνονταν, χαρίζοντας την αισιοδοξία με τη βεβαιότητα ότι θα έλθει η φουσκοδενδριά στα κλαδιά, όπως ήλθε η ζωή στο Φουσκοδέντρι, «σύμβολο της ετήσιας βλαστικής νεκρανάστασης, ζωογονητής της πανάρχαιας φυσιολατρικής εμπνοής», όπως γράφει η Κατερίνα Κακούρη.

▲ «Καλόγερος» (Καλός Γέρος), η προσωποποίηση του βλαστικού δαίμονα –αγαθής θεότητας της σποράς και της πλούσιας ονκομιδής– στο ομώνυμο ευετηριακό δρώμενο στη Θράκη (φωτ.: Γ. Αικατερινίδης. Αγία Ελένη Σερρών, 1967).